

UiO : **Det juridiske fakultet**

«I navnet, men ikke i gavnet»

Idealer om straffegjennomføring og kvinners erfaringer med å sone i norske fengsler

Kandidatnummer: 232

Leveringsfrist: 01.06.2018

Antall ord: 33 710

Takk!

Et krevende, lærerikt og svært engasjerende år går mot slutten. Jeg har lært mye av skrivearbeidet og fått nye perspektiver på straff, fengsel og jussens funksjon i samfunnet. Dette er erfaringer og perspektiver som vil prege meg videre.

Oppgaven kunne ikke blitt til uten kvinnene som har deltatt i spørreundersøkelsen. Takk for all tid dere satte av til å svare på det omfattende spørreskjemaet. Takk for alt dere har delt.

En spesielt stor takk til min veileder. Takk for all hjelp og støtte fra og med forberedelsen, gjennom skriveprosessen og helt til siste innsjutt. Det har vært krevende, men inspirerende å skifte «briller» fra rettsdogmatikk til rettssosiologi. Dette perspektivskiftet hadde vært mye vanskeligere uten din hjelp og veiledning.

Takk til mine kollegaer på JURK for godt samarbeid, inspirerende samtaler og hyggelige reiser til og fra fengslene.

Takk alle kollegaer og venner på K vinneretten, som må være et av byens mest inspirerende og hyggelige kontorfellesskap: Aled, Anne G., Anne H., Anniken, Eirik, Ingunn, Kirsten K., Kirsten S., Mai, Margrete, Mollie og Nora Marie. Takk til Lars U. Larsen Vegstein som har underholdt og engasjert med «På kryss og quiz» i Aftenposten hver dag.

Takk til Ulrikke og Christina som har heiet og engasjert dere i arbeidet. Det samme gjelder Reidar, som også har lest korrektur, diskutert og diskutert opp med vafler.

En særlig stor takk til onkel Dermot, som har vært en tålmodig og pedagogisk læremester i pivottabellenes fantastiske egenskaper og muligheter. Takk også til tante Gro, som både har stilt opp som språkråd, kokk og vertinne.

Sist, men ikke minst, takk til Andrea. Du har vært uunnværlig i hele prosessen. Takk for all støtte, omsorg, korrekturlesing, motivasjonstaler, diskusjoner, kaffekopper, måltider og for at jeg til og med fikk flytte inn på ditt kontor.

Innholdsfortegnelse

1	INNLEDNING	1
1.1	Problemstilling	2
1.1.1	Hvem er «kvinne»?	2
1.1.2	Sårbarhetsfaktorer	4
1.1.3	«I navnet, men ikke i gavnet»? Idealer og realiteter	4
1.2	Avgrensninger	5
2	GJENNOMFØRING AV UNDERSØKELSEN	7
2.1	Søknader	7
2.2	Spørsmålene	7
2.3	Informert samtykke	8
2.4	Språk.....	9
2.5	Innsamling og oppbevaring av informasjonen	9
2.6	Behandling av data	10
2.7	Oppslutning	11
3	KVINNENE OG FENGSELENE	13
3.1	Alder	13
3.2	Geografisk tilhørighet	14
3.3	Lovbrudd, gjentakelse og soningstid.....	15
3.4	Fengslene.....	16
4	KRIMINALOMSORGENS PRINSIPPER OG VERDIER	19
4.1	«Straff som virker».....	19
4.2	Internasjonal rett og anbefalinger.....	21
4.3	Prinsipper og anbefalinger om kvinners soningsforhold.....	23
5	KONTAKT MED FAMILIE OG VENNER	25
5.1	Hvem får kvinnene besøk av?	25
5.1.1	Barn.....	25
5.1.2	Andre besøkende	26
5.2	Erfaringer med besøk	27
5.2.1	Avstand til hjemstedet og reisekostnader	27
5.2.2	Familie og venner i utlandet	28
5.2.3	Sikkerhetshensyn	31
5.2.4	Besøksrom og -leiligheter	31

5.3	Ønsker ikke besøk	32
5.4	Å være mor i fengsel	33
5.5	Ikke bare mødre	35
6	AKTIVITETSPLIKT	37
6.1	Undervisning	37
6.1.1	Utdanningsnivå	37
6.1.2	Undervisningstilbudene der kvinner soner	38
6.1.3	Erfaringer med undervisningstilbudet	39
6.1.4	Hindre for deltakelse i undervisning	41
6.2	Arbeid	45
6.2.1	Kvinnenes arbeidstilbud	45
6.2.2	Erfaringer med arbeidstilbudet	46
6.2.3	Kvinnenes ønsker	49
6.3	Motivasjon for utdanning og arbeid	50
7	HELSE OG RUS	54
7.1	Helse	54
7.1.1	Helseutfordringer i fangebefolkningen	54
7.1.2	Fengslingens påvirkning på kvinnenes helse	55
7.1.3	Erfaringer med og behov for helsetilbud i fengsel	59
7.1.4	Likeverdige tjenester?	62
7.2	Rus	63
7.2.1	Rusavhengighet i den kvinnelige fangebefolkningen	64
7.2.2	Erfaringer med rusmestringstilbud i fengsel	65
7.2.3	Hva slags rusbehandling?	67
7.3	Hjelp og straff	69
8	ISOLASJON	73
8.1	Isolasjon i norske fengsler	73
8.1.1	Hva er isolasjon, og når kan fengslene isolere?	73
8.2	Kvinnenes erfaringer med isolasjon	76
8.2.1	Omfang	76
8.2.2	Fengselets begrunnelser for isolasjon	76
8.2.3	Kvinnenes erfaringer med å være isolert	82
8.3	Avsluttende betraktninger	85
8.3.1	Ulike isolasjonsforståelser	85
8.3.2	Hvorfor bruker samfunnet fortsatt isolasjon?	87

9	AVSLUTNING	90
9.1	Idealer i verdikonflikt	Error! Bookmark not defined.
9.2	Fortsatt «det annet kjønn»	93
	LITTERATURLISTE	95

1 Innledning

Helt siden Kvinnesoningsutvalget la frem sin nesten 600 siders rapport i 1989, har det vært vel kjent at kvinner på en rekke områder ikke har like gode soningsforhold som menn. Konklusjonen har siden den gang blitt bekreftet gjentatte ganger av nye undersøkelser og forskning. En arbeidsgruppe nedsatt av Kriminalomsorgsdirektoratet (KDI) konkluderte med at kvinner hadde langt fra likeverdige forhold med menn og at så og si ingen av forslagene fra Kvinnesoningsutvalget var blitt fulgt opp (KDI 2015:4). Også Sivilombudsmannen og Likestillings- og diskrimineringsombudet kom frem til at kvinnelige fanger var dårligere stilt enn menn i to nylig publiserte rapporter (SOM 2016b; LDO 2017).

De nevnte undersøkelsene legger vekt på *manglende likestilling* av kvinner og menn innenfor murene. Dette er ett viktig perspektiv, men man kan like gjerne stille spørsmålene: hvordan er soningsforholdene for kvinner? Er de *gode nok*? Det siste spørsmålet må nødvendigvis defineres ut ifra en standard. Hva er «godt nok»?

Flere undersøkelser har på ulike måter tatt for seg kvinners erfaringer med å sone i fengsel. Noen tar utgangspunkt i soningsforhold i et *bredt perspektiv*, og tematiserer alt fra relasjoner fangene imellom til innholdet i soningen med videre. Sentrale bidrag er Berit Vegheims rapport fra 1994 om 20 fangers opplevelse av fengselsstraff i Bredtveit kvinnefengsel i Oslo. Videre gjennomførte Juridisk rådgivning for kvinner (JURK) spørreundersøkelser i 2004 og 2011 som kartla kvinners erfaringer med å sone i både rene kvinnefengsler og i fengsler med menn (JURK 2005; Thorsrud 2012). Andre har undersøkt *spesifikke forhold* ved kvinners sonings erfaringer, for eksempel forholdet til barn under soning eller erfaringer med arbeidstilbudet i fengsel (se blant annet Eliassen 2008; Hoel 2013).

En viktig forklaring på at kvinners soningsforhold på ulike vis ikke er gode nok – enten i sammenligning med menns forhold eller ut ifra andre målestokker – er at kvinner er en minoritet i fengsel. Kvinner utgjør rundt 6 % av den totale fangebefolkningen (KDI 2017:2). Som forskningen over har vist, vil det å være minoritet kunne medføre at man blir oversett eller ikke tatt hensyn til i det store systemet (ibid:3).

Interessen for kvinners soningsforhold ble umiddelbart vekket etter at jeg begynte å jobbe som saksbehandler hos Juridisk rådgivning for kvinner (JURK), med fengselsrett som fagområde. Idéen om å gjennomføre en tredje JURK-undersøkelse av kvinners soningsforhold tok utgangspunkt i særlig to forhold. JURK hadde, som nevnt, gjennomført to slike undersøkelser. Begge dekket imidlertid bare et utvalg av fengslene der kvinner soner (JURK 2005:13-14; Thorsrud 2012: 22-23). Gjennom jevnlig besøk til de fire kvinnefengslene erfarte vi at det var store forskjeller i alt fra aktivitetstilbud, bygningsmasse, antall soningsplasser med videre.

Vi ønsket derfor å inkludere samtlige fengsler der kvinner soner for å ikke utelate potensielt viktige erfaringer som hadde sammenheng med slike forhold. Samtidig hadde det dukket opp nye problemstillinger i møte med kvinnelige fanger som ikke var tematisert i de to foregående undersøkelsene (se kapittel 2.2).

Som jusstudenter som tilbød rettshjelp til fanger i de fire kvinnefengslene i Norge, så vi at klientene opplevde en rekke utfordringer under soning. Samtidig erfarte vi at regelverket vi hadde å forholde oss til var svært skjønnsmessig, noe som ofte gjorde det vanskelig å konstatere *regelbrudd*. Likevel var det ved flere tilfeller tydelig at det var langt mellom *idealene* som regelverket formidlet, og *realiteten* som kvinnene opplevde. Dette gjorde oss interessert i å studere nærmere hvilke erfaringer kvinner har med å sone i norske fengsler i 2017. Denne oppgaven tar for seg erfaringene til de 120 kvinnene som deltok i JURK-undersøkelsen våren 2017.¹

1.1 Problemstilling

Oppgaven tar utgangspunkt i følgende problemstilling:

På hvilke måter og i hvilken grad ivaretas kvinnelige fanger gjennom soningsforløpet? Herunder: hvordan tar det norske fengselsvesenet hensyn til kvinnelige fangers særlige situasjon eller sårbarhet, sett opp mot idealene som gjelder for norsk straffegjennomføring? Påvirker disse idealene soningsforholdene for kvinner, og forbereder de kvinnene til tilbakeføring til samfunnet utenfor fengselet?

Idealer kan komme til uttrykk på forskjellige vis, blant annet gjennom lover, prinsipper og verdier. Jeg vil komme tilbake til dette i kapittel 4. Videre ønsker jeg å komme med tre presiseringer. Hvem er «kvinne»? Hva mener jeg med «særlig situasjon eller sårbarhet»? Hvorfor se på «idealer»?

1.1.1 Hvem er «kvinne»?

«Man fødes ikke som kvinne, man blir det», skrev Simone de Beauvoir for snart 70 år siden (de Beauvoir 1949/2000:329). Likevel vil «kvinne» i mange sammenhenger kunne oppleves som en selvforklarende kategori. Ved vurderingen av kvinners soningsforhold kan det være

¹ Undersøkelsen og denne masteroppgaven vil senere bli brukt som grunnlag for en rapport som skal utgis av JURK høsten 2018.

grunn til å se nærmere på hvem som kan omfattes av begrepet og hvilken rolle den sosiale kategorien kjønn spiller i oppgaven.

Kjønn utgjør en grunnleggende sosial inndeling i samfunnet og har historisk medført begrensinger i alt fra hvordan en person kan opptre eller uttrykke seg til hvilke rettigheter og muligheter en har (se for eksempel Holmes 2007). Dette er blant annet grunnlaget for kjønnsforskning som akademisk disiplin, og også kvinneretten. Kvinneretten har som formål å analysere hvordan rettslige reguleringer, som er tilsynelatende nøytralt utformet, kan slå kjønnskeivt ut. Slik kan man identifisere hvordan reguleringer medfører barrierer for reell likestilling og like livsvilkår for ulike kjønn (Dahl 1985:15). På samme måte kan det være interessant å vurdere soningsforhold ut ifra et kjønnsperspektiv.

JURK tilbyr rettshjelp til «alle som definerer seg som kvinner» (JURK 2018). I dette ligger en (an)erkjennelse av at kjønn handler om mer enn biologi, og at kjønnsidentitet handler om hvordan en selv opplever og definerer sitt kjønn. Forestillingen om at det kun finnes to kjønn (et binært kjønnssystem), basert på biologi, råder fortsatt i samfunnet. Samtidig er det en voksende anerkjennelse av at kjønn ikke kan defineres ut ifra biologiske kriterier alene, men også inneholder sosiale elementer (kjønnsroller og kjønnsuttrykk) og en persons selvopplevde kjønn (kjønnsidentitet) (se for eksempel Prop. L 88 (2012-2013):110). Samlet sett pågår det en utvikling mot å anerkjenne at det å definere sitt eget kjønn er en grunnleggende menneskerettighet. Det kommer for eksempel til uttrykk i anbefaling nummer 28 fra FN's kvinnekomité (CEDAW 2010: punkt 18 se også likestillings- og diskrimineringsloven § 6).

Det har blitt rettet kritikk mot både academia og feministiske bevegelser for at kvinnebegrepet ofte har blitt brukt for å beskrive erfaringene til kun noen få kvinner, gjerne hvite, funksjonsfriske, heterofile, cis-kvinner.² Blant annet har menneskerettighetsadvokaten Crenshaw vist hvordan bruken av kvinnebegrepet kan medføre en risiko for å usynliggjøre erfaringene og utfordringene enkelte kvinner opplever. Forhold som alder, seksuell orientering, etnisitet, klasse, religion, funksjonsevne, utdanningsnivå med videre kan på den ene siden påvirke tilgang til rettigheter og privilegier, og på den andre siden grad av diskriminering og utenfor-skap. Crenshaw utviklet på bakgrunn av dette *interseksjonalitet* som analyseverktøy for å se hvordan noen grupper kan oppleve en særskilt form for diskriminering som følge av *en kombinasjon* av forholdene nevnt over (Crenshaw 1989). For eksempel kan jødiske kvinner møte andre utfordringer enn jødiske menn, og hvite kvinner kan ha andre utfordringer enn kvinner med mørk hud.

² Cis brukes som en betegnelse på personer som definerer seg i samsvar med det kjønnnet man ble tildelt ved fødsel, for eksempel en som ble registrert som kvinne ved fødsel og som også definerer seg som kvinne. (Bufdir 2018)

Med et interseksjonelt perspektiv på hva det vil si å være kvinnelig fange, ønsker jeg å synliggjøre at å se på kvinners soningsforhold innebærer å studere erfaringene til en sammensatt gruppe. Soningsforholdene kan fortone seg ulikt for ulike grupper kvinner, basert på også andre identiteter og erfaringer. Fordi alle identiteter og erfaringer er med på å påvirke grad av inkludering og marginalisering, er det nødvendig å se disse faktorene i sammenheng.

Jeg kommer derfor til å bruke begrepet «kvinner» i en interseksjonell betydning. Det vil si at jeg i fremstillingen vil se på hvordan også andre forhold ved kvinnene påvirker deres soningsvilkår og om slike forhold kan medføre en særlig sårbarhet under soning. For øvrig bruker jeg «fanger» eller «JURK-utvalget» for å beskrive gruppen som deltok i undersøkelsen.

1.1.2 Sårbarhetsfaktorer

Kvinner er i utgangspunktet ikke en minoritet, men i fengsel er de det. Som nevnt utgjør kvinner omtrent 6 % av fangebefolkningen (KDI 2017:2). Arbeidsgruppen nedsatt av KDI som utredet soningsforholdene for kvinner uttalte at «[fange]populasjonen fremstår som ‘en-kjønnnet’», med henvisning til «alle dokumenter som har med kriminalomsorgen å gjøre» (KDI 2015:4). Som et eksempel er ingen av landets fengsler per dags dato bygget med tanke på kvinner (SOM 2016b:20). Det at kvinner er en liten gruppe i fengsel medfører at fengslene og soningsforholdene blir utformet på bakgrunn av menns behov, ikke kvinners.

Andre sårbarhetsfaktorer kan dreie seg om erfaringer kvinner har på *individnivå*. Mange kvinnelige fanger har hatt vanskelige oppvekstvilkår med alkohol og vold, mange har erfaring med seksuelle overgrep og mange sliter med psykiske og somatiske plager. Kvinner som har vært fengslet kan også oppleve en større grad av stigmatisering sammenlignet med menn og en del føler skyld og skam overfor sine barn (se blant annet Friestad og Skog Hansen 2004; Amundsen 2010 og 2011; St.meld. nr. 37 (2007-2008):62). Slike erfaringer kan tilsi at enkelte kvinner vil kunne bli særlig negativt påvirket av soning og/eller ha behov for spesiell tilrettelegging.

1.1.3 «I navnet, men ikke i gavnet»? Idealer og realiteter

En kvinne som deltok i undersøkelsen sa om undervisningstilbudet i fengslet at det eksisterte «i navnet, ikke i gavnet». På mange måter oppsummerer dette uttrykket hva oppgaven dreier seg om: følges idealene om straffegjennomføring opp i praksis, eller er de bare *idealer*? Hva slags *realitet* er det kvinnelige fanger erfarer?

Som rettshjelper møtte jeg kvinner i fengsel som ga uttrykk for at deres rettigheter ble brutt under soningen. Likevel hadde mine kollegaer eller jeg ved flere anledninger problem med å fastslå *regelbrudd*. Hovedsakelig knyttet dette seg til at lovverket hadde mange vage og upresise bestemmelser som legger opp til en vid skjønnsmyndighet for fengslene.

En annen utfordring var at lovgivningen inneholder en rekke hovedregler, men med vid adgang for fengslene til å gjøre unntak. Vi opplevde derfor at kvinnene oppfattet at de hadde sterkere rettigheter enn de i realiteten hadde, som en følge av at unntaksbestemmelsene ofte fremkom i andre dokumenter som ikke var like tilgjengelige.

Dette gir eksempler på at en rettsdogmatisk analyse, som er hovedfokus på jusstudiet, er utilstrekkelig for å kunne svare på mange av de utfordringene kvinner kan oppleve under soning.³ Som en følge av dette har jeg valgt en retts sosiologisk tilnærming for å drøfte oppgavens tema.

Mathiesen (2011) fremhever «analysene av rettens mer eller mindre ikke-tilsiktete virkninger og latente funksjoner» som «den viktigste delen av retts sosiologien». En slik analyse kan ta utgangspunkt i de uttalt tilsiktete virkningene. Han foreslår at en kan gjøre dette ved «å se på det som et forhold mellom ‘idealer’ og ‘realiteter’. Idealet tilsier at de uttalt tilsiktete virkninger skal oppnås, mens realitetene ofte er slik av virkningene ikke fremmes, eller bare fremmes i begrenset grad, og at tiltak har andre virkninger enn de som var planlagt og ventet» (s.98).

Basert på denne tilnærmingen vil jeg se på *hvilke idealer som gjelder for norsk straffegjennomføring og i hvilken grad disse idealene realiseres* ut ifra JURK-utvalgets erfaringer. I kapittel 4 vil jeg beskrive de sentrale idealene som gjelder for straffegjennomføring i Norge generelt, og for kvinner spesielt.

1.2 Avgrensninger

Spørreundersøkelsen omfattet 18 tema og 119 spørsmål, både av kvantitativ og kvalitativ art (se kapittel 2). Hvert av temaene kunne i seg selv vært utgangspunktet for en masteroppgave. Jeg har på bakgrunn av plassbegrensinger valgt ut fire overordnede tema for oppgaven ut fra hvilke tema kvinnene hadde flest tilbakemeldinger til. Dette kan gi et signal om hvilke forhold

³ Med «rettsdogmatisk analyse» mener jeg alminnelig juridisk metode for å fastsette gjeldende rett (Hammerslev og Madsen 2013:24).

ved soningen som er viktigst for kvinnene. De fire temaene er kontakt med nærstående under soning, fangers aktivitetsplikt under soning, helse- og rustilbud og erfaringer med isolasjon.

Jeg vil ikke behandle forholdene for kvinner som gjennomfører straff utenfor fengslene, det vil si i institusjon eller sykehus, samfunnsstraff eller soning med elektronisk fotlenke. Tilbud om overgangsbolig vil heller ikke bli berørt.⁴

⁴ For øvrig sonet ingen kvinner i overgangsbolig i 2016 (KDI 2016c:29-30). Kriminalomsorgen har også blitt kritisert for at ingen av overgangsboligene har tilrettelagt for kvinner (KDI 2015:32).

2 Gjennomføring av undersøkelsen

Datainnsamlingen til undersøkelsen ble gjennomført våren 2017 av en prosjektgruppe på fire personer, alle jusstudenter og saksbehandlere i JURK.⁵ Det videre arbeidet med systematisering og analysering av materialet har blitt utført av meg.

På jusstudiet gis det ingen opplæring i å gjennomføre undersøkelser. Vi har imidlertid fått nyttige og gode tilbakemeldinger fra veileder gjennom hele prosessen. I de følgende avsnittene vil jeg gjøre rede for hovedtrekkene i den praktiske gjennomføringen og de metodiske spørsmålene vi har tatt stilling til underveis.

2.1 Søknader

Å innhente og registrere opplysninger om enkeltpersoner stiller krav til behandlingen og oppbevaring av persondataene (personvernloven kapittel 1 og 2). Vi meldte derfor for prosjektet til Norsk senter for forskningsdata (NSD), som i februar tilrådet at prosjektet kunne gjennomføres.

Søknad ble også sendt til Kriminalomsorgen region Øst, som i mars godkjente at undersøkelsen kunne gjennomføres.

Vi søkte økonomisk støtte fra Lovsamlingsfondet og Scheiblerstiftelsen i september 2016, og fikk innvilget midler fra begge i løpet av høsten. Midlene ble primært brukt til reiseutgifter og tolk (se kapittel 2.4).

2.2 Spørsmålene

Spørreskjemaet tok utgangspunkt i spørsmålene JURK hadde stilt i de to foregående undersøkelsene.⁶ Vi la dessuten til en rekke spørsmål basert på erfaringer vi hadde fra saksbehandlingen i fengslene eller tema som hadde dukket opp i andre sammenhenger.

I likhet med de to foregående undersøkelsene, stilte vi spørsmål om kvinnenes bakgrunn (alder, bosted, morsmål, soningssted og utdanning), besøk i fengsel, utdanning og arbeid i feng-

⁵ Prosjektgruppa bestod av Mona Ahwazi, Anniken Aune og Maria Skare Larsen, i tillegg til meg selv. Maria og jeg var prosjektledere.

⁶ Spørreskjemaet er vedlagt. Vedlegg 1.

sel, trening og fritid, forhold til fengselspersonalet, holdninger til og erfaringer med å sone i kjønnsblandede fengsler, helse, isolasjon og ettervern.

Basert på erfaringer fra saksbehandlingen la vi til spørsmål om hva slags informasjon kvinnene hadde fått i løpet av soningen, både om rettigheter og andre forhold, samt om kvinnene hadde fått informasjon på et språk de forstod. Videre spurte vi om avstand mellom hjemsted og fengsel, erfaringer med bygninger og uteområder, tilrettelegging for religionsutøvelse, kontakt med sosialtjenester, rusmestring, seksuell trakassering og overgrep i fengsel og behovs- og ressurskartlegging (BRIK).

Vi spurte *ikke* om type lovbrudd, noe vi hadde gjort i de to foregående undersøkelsene. Prosjektgruppa diskuterte dette og vi kom frem til at spørsmålet kunne bidra til å gjøre terskelen for deltakelse høyere. Videre er generell statistikk om lovbrudd begått av kvinner tilgjengelig via offentlige kilder (se kapittel 3.3).

Som i 2005- og 2012-undersøkelsene la vi til rette for at kvinne kunne utfylle svarene med egne erfaringer og presiseringer. Etter alle spørsmålene la vi også inn en side der kvinnene ble oppfordret til å legge til eller utdype erfaringer relatert til temaene i undersøkelsen. Undersøkelsen er dermed hovedsakelig kvantitativ, men med kvalitative elementer (Hellevik 2002:110-111).

Et spørsmål som ble diskutert av prosjektgruppen var om omfanget av undersøkelsen (119 spørsmål) ville heve terskelen for deltakelse. Vi kom likevel frem til at vi ville stille spørsmål som kunne dekke en størst mulig bredde av soningsforholdene. Formålet med dette var å være åpen for at kvinnene i utvalget selv kunne fremheve spesifikke forhold om soningen gjennom sine tilbakemeldinger. I tillegg ville vi unngå at våre forforståelser skulle legge for sterke føringer for hvilke deler av soningen vi stilte spørsmål om. Vi la også inn blanke linjer etter mange av spørsmålene slik at kvinnene kunne utfylle svaret sitt eller komme med andre bemerkninger til temaene.

2.3 Informert samtykke

Vi var opptatt av å gi god informasjon om undersøkelsen gjennom hele prosessen, både til fengslene og fangene. Det er et sentralt forskningsetisk prinsipp at individene det forskes på skal være godt opplyst om hva forskningen går ut på slik at de har et relevant grunnlag for å gi samtykke til deltakelse (Alver og Øyen 1997:102).

Vi utarbeidet et *brev til fengslene* der vi beskrev formålet med prosjektet, målgruppen for deltakelse og hvordan vi ville gjennomføre undersøkelsen i fengslet. Vi beskrev også hvordan

informasjonene ville bli behandlet i etterkant. Vi la ved kopi av brev til fangerepresentantene og informasjonsark som vi ba fengslet om å distribuere til fangene i god tid før vi kom på besøk. Vi ønsket å la kvinnene få informasjon så tidlig som mulig for å ha god tid til å vurdere om de ønsket å delta eller ikke.

I *brev til fangerepresentantene* beskrev vi mye av det samme som vi hadde opplyst om i brev til fengslene. Vi la imidlertid vekt verdien av å delta i undersøkelsen og understreket samtidig at deltakelse var frivillig, som også innebar at man hadde anledning til å trekke seg fra undersøkelsen når som helst.

I *informasjonsarket* redegjorde vi for det samme, men la til ytterligere informasjon om bakgrunnen for at vi ønsket å undersøke forholdene og hva deltakelse gikk ut på. Vi informerte også om hvilke konkrete tema vi kom til å spørre om og ga informasjon om når vi ville komme til fengselet. Vi beskrev videre hvordan datainnsamlingen ville foregå og opplyste om at vi ville ta imot nye saker i forbindelse med besøket. Vi la ved navn og kontaktinformasjon til prosjektlederne og veileder ved Universitetet i Oslo.⁷

Under besøkene innledet vi med et *informasjonsmøte* der vi la vekt på frivillig deltakelse. Informasjonen ble holdt på norsk og engelsk. Deretter åpnet vi for spørsmål fra deltakerne før vi delte ut spørreskjemaene. Vi lot kvinnene bruke så lang tid de trengte til å fylle ut skjemaene og svarte på spørsmål underveis.

2.4 Språk

Vi ønsket å oversette dokumentene til mange språk for å nå flest mulig av fangene som ikke snakket norsk. Etter å ha fått prisoverslag fra oversetter, ble det klart at vi bare hadde midler til å oversette til ett språk i tillegg til engelsk. Jeg kontaktet samtlige fengsler for å spørre hva slags språk som ble brukt av fangene som ikke snakket norsk. Dette resulterte i en lang liste, der hvert av språkene ble brukt av bare noen få kvinner. Kontaktpersonen i et av fengslene sa imidlertid at det etter hennes erfaring var et noe større antall fanger som snakket rumensk på vårparten.⁸ Vi valgte derfor rumensk. Både spørreskjemaet, informasjonsskrivet og samtykkeerklæringen ble oversatt.

2.5 Innsamling og oppbevaring av informasjonen

⁷ Brev til fengslene, brev til fangerepresentantene, informasjonsbrev og samtykkeerklæring er vedlagt. Vedlegg 2.

⁸ Personlig kommunikasjon per telefon med Beate Thorvaldsen ved Ravneberget fengsel, 8. februar 2017.

Hensynet til kvinnenes personvern har vært sentralt for våre vurderinger. Bing (1991) peker på at en sentral del av personvernets kjerne blant annet er hensynet til diskresjon. Diskresjon handler om behandlingen av opplysningene, blant annet hvem som får opplysningene og hvordan de oppbevares (s.42 flg).

For å sikre at opplysningene fra kvinnene ble håndtert på en forsvarlig måte, la vi en begrensning i at bare de to prosjektlederne kunne motta spørreskjemaene fra kvinnene da disse var utfylt. Spørreskjemaene ble så tatt med direkte til JURKs kontorer og oppbevart i låst skap.

Jeg overførte informasjonen fra spørreskjemaene til et Excel-ark som ble opprettet på «sikkert område» på JURKs server.

Vi bestilte tolk som kom til JURKs kontor for å oversette de kvalitative svarene i spørreskjemaene fra rumensk til norsk. Tolken oversatte muntlig og oversettelsen ble ført i pennen av en fra prosjektgruppa. Tolken har for øvrig taushetsplikt (Forskrift om statsautoriserte tolker § 6).

Jeg har ved et par anledninger fjernet informasjon om kvinnenes nasjonalitet i kommentarene deres av hensyn til anonymitet. Jeg har imidlertid ikke gjort dette for de rumenske kvinnene i utvalget fordi de utgjør en større gruppe, slik at det ikke foreligger en risiko for indirekte personidentifisering.

2.6 Behandling av data

Jeg registrerte informasjonen fra spørreskjemaene i Excel. Både omfanget av informasjonen (antall spørreskjema og antall svar i hvert skjema), samt at registreringen ble gjort manuelt, medførte en risiko for feilregistreringer. Denne utfordringen ble forsøkt løst ved at mine kollegaer i prosjektgruppen tok stikkprøver der de kontrollerte at jeg hadde ført riktig informasjon fra spørreskjemaene inn i Excel-arket. De gikk til sammen gjennom 40 skjema, det vil si en tredjedel av alle besvarelsene.

2.7 Oppslutning

Besøkene ble gjennomført fra slutten av april til begynnelsen av juni 2017. Vi registrerte antallet kvinner som var i hvert fengsel den dagen vi kom på besøk. Dette er utgangspunktet for beregning av oppslutning. Til sammen utgjorde dette 191 kvinner fordelt på 14 fengsler.⁹ 120 kvinner valgte å delta, det vil si en oppslutning på ca. 63 %.

Alle kvinner som sonet i norske fengsler våren 2017 fikk tilbud om å delta. Imidlertid var spørreskjemaet bare tilgjengelig på norsk, engelsk og rumensk. Det er dermed en risiko for at erfaringene til enkelte kvinner med utenlandsk bakgrunn er utelatt fra undersøkelsen.

97 skjema ble fylt ut på norsk, 13 på engelsk og 10 på rumensk. Vi hadde ikke tilgang på informasjon om kvinnenes språkbakgrunn i fengslene vi besøkte, og det er derfor ikke mulig å si om det var noen kvinner som ikke fikk deltatt på grunn av språklige barrierer. Basert på informasjon fra fengslene, kan vi imidlertid legge til grunn at dette kan ha vært tilfellet for noen kvinner (se kapittel 2.4).

Svarprosenten var på 56 % eller mer for samtlige fengsler, med unntak av Ravneberget og Bergen fengsler.

Vi besøkte Ravneberget på kveldstid slik at også fanger som var i arbeid eller annet utenfor fengselet skulle ha anledning til å delta. Imidlertid arrangerte betjente volleyballturnering samtidig med besøket. I tillegg fikk vi tilbakemeldinger fra flere fanger om at de ikke hadde fått forhåndsinformasjon om at vi skulle komme. Dette kan ha bidratt til at under halvparten av kvinnene i Ravneberget deltok i undersøkelsen.

Vi hadde avtale om dato og klokkeslett for besøk i Bergen, på lik linje med de andre fengslene. Ved ankomst viste det seg at kvinnene var opptatt med et annet besøk og at vakthavende ikke hadde fått informasjon om at vi skulle komme. Dette medførte at vi bare fikk snakke med de to kvinnene på den ene av to avdelinger der det var kvinner. Vi fikk beskjed om å komme på et nytt besøk for å snakke med de andre. Vi avtalte nytt tidspunkt og jeg understreket i den forbindelse at det var sentralt for deltakelsen at vi fikk holde informasjonsmøte, slik at kvinnene kunne stille spørsmål om undersøkelsen og deltakelse. Da jeg kom til Bergen fikk jeg imidlertid beskjed om at vakthavende hadde spurt kvinnene om de ville delta, at alle hadde svart nei og at de derfor ikke kunne gi meg adgang til fengselet. Dette bidro til at oppslutningen i Bergen ble 11 %.

⁹ Se oversikt over fengslene i 3.4

3 Kvinnene og fengslene

Hvem er kvinnene som soner i norske fengsler? Kvinnelige fanger som sonet i norske fengsler våren 2017 kan betegnes som «universet» eller populasjonen jeg ønsker å beskrive erfaringene til (Hellevik 1995:68).

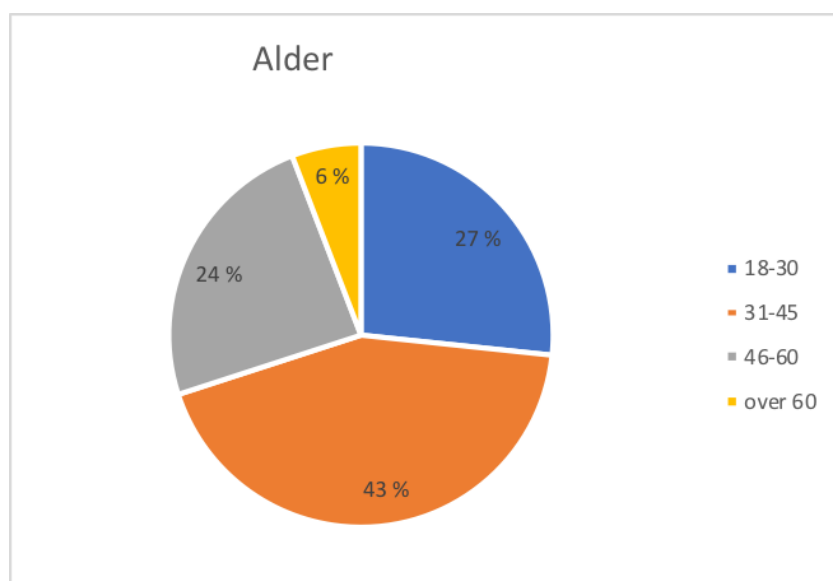
Hvordan kvinnene opplever sin soning vil som utgangspunkt være individuelle erfaringer som ikke nødvendigvis kan kategoriseres innenfor bestemte grupper. Funnene i JURK-undersøkelsen viste et stort mangfold i kvinnenes oppfatninger, erfaringer og opplevelser. Dette indikerer at man må være varsom med å dra generelle konklusjoner om hvordan det oppleves å sone i fengsel. Et formål for oppgaven har derfor vært å ikke bare få frem tilbakemeldinger som flere av kvinnene delte, men også peke på individuelle erfaringer for å få frem mangfoldet i kvinners soningserfaringer.

Likevel vil det kunne være nyttig å gi en oversikt over generelle kjennetegn ved kvinnene som deltok i undersøkelsen og sammenligne disse opplysningene med annen tilgjengelig statistikk om kvinner som soner i norske fengsler. Dette kan gi et bilde av hvorvidt undersøkelsen har lyktes i å inkludere erfaringene til en bredde av kvinnelige fanger.

I siste del av kapittelet vil jeg gi en kort beskrivelse av fengslene kvinnene sonet i.

3.1 Alder

Kvinnene i JURK-utvalget fikk fire avkrysningsalternativer for alder: 18-30 år, 31-45 år, 46-60 år eller over 60 år. Samtlige kvinner svarte på spørsmålet.

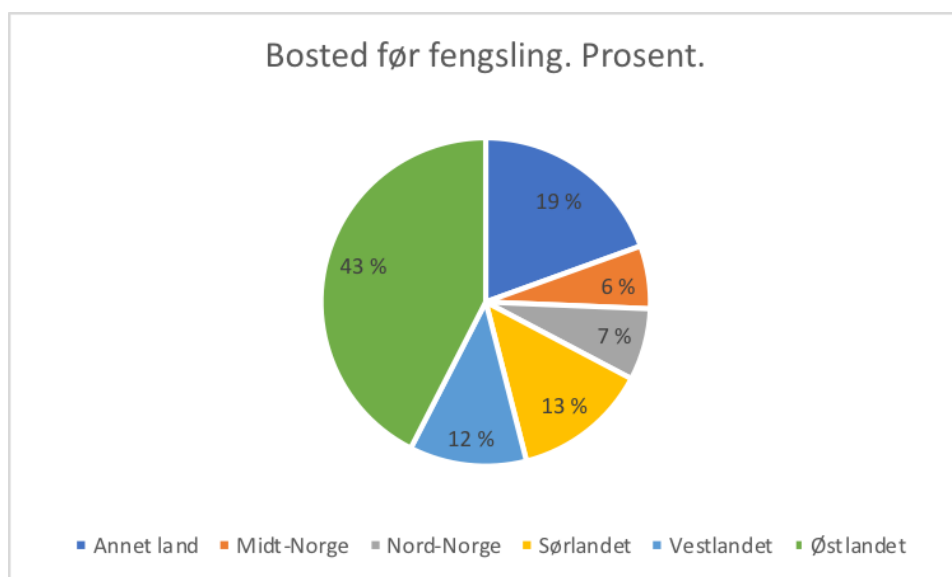
Som tabellen viser var flertallet av kvinnene mellom 31-45 år. Annen statistikk om fengslede kvinner bruker andre alderskategoriseringer slik at en nøyaktig sammenligning blir vanskelig. I Statistisk sentralbyrås (SSB) oversikt over fangebefolkningen per 1. januar i 2014, 2015 og 2016 (N=2012, 221 og 249) viste at i snitt 28 % av de fengslede kvinnene var under 30 år, 65 % var mellom 31-60 år og andelen over 60 år var 2 % (SSB 2017a).

Sammenlignet med gjennomsnittet for disse tre dagsmålingene, er kvinnene i JURK-utvalget i tilsvarende alder. Dette gjelder imidlertid ikke for de eldste kvinnene der andelen kvinner over 60 år i JURK-utvalget mer enn dobbelt så høyt som i SSBs statistikk.

3.2 Geografisk tilhørighet

Kvinnenes geografiske tilhørighet kan forstås på ulike måter. Vi skilte mellom hvor kvinnene hadde bosted før fengsling, hvilke(t) statsborgerskap de hadde og hvilket land de kom fra.

Et flertall på 80 % kvinnene var bosatt i Norge før fengslingen. 18 % oppga at de var bosatt i et annet land enn Norge. Kvinnene bosatt i Norge ble bedt om å spesifisere landsdel. Med Nord-Norge menes fylkene Finnmark, Troms og Nordland. Midt-Norge dekker Trøndelag og Møre og Romsdal. Vestlandet er Sogn og Fjordane, Hordaland og Rogaland. Agderfylkene utgjør Sørlandet og Østlandet de øvrige fylkene.

Kvinnene hadde til sammen 17 forskjellige statsborgerskap. 84 oppga at de hadde norsk, hvor to av disse hadde et annet statsborgerskap i tillegg. Åtte kvinner hadde rumensk statsborgerskap og tre tysk, to dansk, to filippinsk, to polsk, to spansk, to svensk og to russisk. For øvrig

hadde kvinnene brasiliansk, irakisk, litauisk, nederlandsk, nigeriansk, serbisk, somalisk og thailandsk statsborgerskap.

Kvinnene fikk også spørsmål om hvilket land de kommer fra. 80 kvinner sa de kom fra Norge. De øvrige oppga land som i stor grad samsvarte med statsborgerskapene nevnt over. Omtrent halvparten av kvinnene som oppga andre land enn Norge, kom fra land i Øst-Europa (N=38). 17 % kom fra Vest-Europa etterfulgt av 11 % fra Afrika og 11 % fra Midtøsten. 8 % kom fra Asia (utenom Midtøsten) og 6 % Sør-Amerika.

I følge Kriminalomsorgens statistikk for 2016, var 20 % av kvinnene som sonet i norske fengsler utenlandske statsborgere. 18 % av de utenlandske kvinnene var rumenske statsborgere (KDI 2016c:41-42). I JURK-utvalget var omtrent 33 % ikke-norske statsborgere. Av disse var 22 % rumenske statsborgere.

3.3 Lovbrudd, gjentakelse og soningstid

Som nevnt spurte vi ikke utvalget om hvilke lovbrudd de var fengslet for (se 2.2). SSBs oversikt over fangebefolkningen per 1. januar i 2014, 2015 og 2016 (N=204, 212 og 249), viser at en tredjedel av kvinnene satt fengslet for vold og mishandling og omtrent like mange for rusmiddellovbrudd. Annet vinningslovbrudd og eiendomslovbrudd kom på tredje og fjerdeplass og stod for mellom 10-20 % av lovbruddene hver. Ordens- og integritetskrenkelses utgjorde mellom 3-5 % og seksuallovbrudd mellom 1-3 % (SSB 2017b).

På tidspunktet da undersøkelsen ble gjennomført, satt ti kvinner i JURK-utvalget varetektsfengslet og én i forvaring. 107 kvinner sonet dom, og to svarte ikke på spørsmålet.

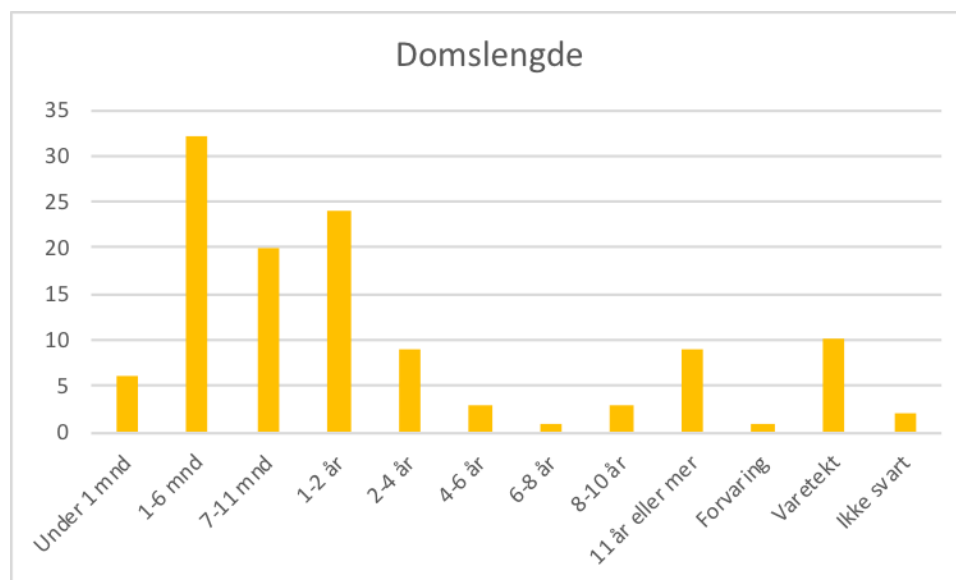
I dagsmålinger av fangebefolkningen 1. januar 2014, 2015 og 2016 var det mellom 23-30 % av kvinnene som satt varetektsfengslet. I samme målinger var det mellom én og tre kvinner som sonet forvaringsdommer (SSB 2017b). I JURK-utvalget er dermed andelen varetektsfengslede en del lavere enn i disse målingene, mens andelen som sonet dom eller forvaringsdom er likt.

Omtrent 70 % av kvinnene i JURK-utvalget oppga at de var i fengsel for første gang. 7,5 % hadde sonet én gang tidligere. Resten av kvinnene hadde sonet alt fra to til ti ganger.

Det finnes ikke noe klart svar på hva som er «tilbakefallsraten» for kriminalitet i Norge. I Norge brukes tilbakefall om tilfeller der ny siktelse finner sted. I andre land brukes ny fengselsstraff som mål. Et annet spørsmål er *når* tilbakefallet skjer, altså innen hvilken periode. Spørsmålet blir også om man måler tidspunktet for ny forbrytelse eller for eksempel tidspunkt-

tet for fellende dom. På bakgrunn av disse utvalgskriteriene har dermed tilbakefallsraten variert mellom 10 % og 55 % (Andersen og Skarøhamar 2013:25-26).

Også i de foregående JURK-undersøkelsene ble kvinnene spurt om de hadde sonet tidligere. I 2005-undersøkelsen gjaldt dette 34 % (N=64) av kvinnene og i 2012-undersøkelsen var andelen 33 % (N=69). Andelen for 2017-undersøkelsen er dermed nokså likt resultatet i de foregående undersøkelsene.

Oversikten viser hvor lange dommer kvinnene i JURK-utvalget oppga at de skulle sone. Over halvparten sonet dommer på under ett år, fratrukket de som satt i varetekt eller som ikke hadde svart (N=108). Rundt 15 % sonet dommer på fire år eller mer, inkludert forvaring.

Domslengden samsvarer imidlertid ikke med hvor lenge fangene faktisk ender opp med å sone. Fangene kan for eksempel innvilges løslatelse ved 2/3 gjennomført tid eller få fremskutt løslatelse (KDI 2016c:8). Oversiktene fra KDI og SSB bruker derfor antall soningsdøgn for å si noe om hvor lang tid fanger sitter i fengsel. I 2016 var gjennomsnittet for begge kjønn 292 døgn, det vil si i underkant av ti måneder (ibid:4).

3.4 Fengslene

Da undersøkelsen ble gjennomført sonet kvinner i 14 fengsler. Fem fengsler har bare kvinnelige fanger.¹⁰ Disse vil bli betegnet som «kvinnefengsler» videre i oppgaven. I de ti øvrige

¹⁰ Andre kilder teller Bredtveit og Bredtveit avdeling B2 som ett fengsel. Antall kvinnefengsel blir i så fall fire.

fengslene soner kvinner og menn sammen, med varierende grad av fellesskap. Jeg vil bruke «blandingsfengsler» som en fellesbetegnelse for disse.

Som oversikten viser er det bare Tromsø fengsel som mottar kvinner i de tre nordnorske fylkene. Nesten halvparten av fengslene er geografisk plassert i det sentrale østlandsområdet.

Som hovedregel skal fanger ha egne celler under soning. Fanger kan likevel plasseres i delte celler dersom «fengselets innredning, plassforholdene eller andre særlige forhold gjør det nødvendig» (retningslinjene kapittel 17.2). Kragerø fengsel har tre dobbeltceller og Stavanger fengsel fire (SOM 2016b:18). Ravneberget fengsel har bare delte celler med mellom 2-4 fanger per rom (KDI 2018a).

Fengsel	Sikkerhetsnivå	Kommune /fylke	Antall kvinneplasser	Antall kvinner ved besøk ¹¹	Oppslutning i JURK-undersøkelsen
<i>Kvinnefengslene</i>					
Bredtveit	Høyt	Oslo, Oslo	45	38	24 (63 %)
Bredtveit B2	Lavt	Oslo, Oslo	19	17 ¹²	13 (76 %)
Kragerø	Høyt	Kragerø, Telemark	18	17	14 (82 %)
Sandefjord	Lavt	Sandefjord, Vestfold	13	10	9 (90 %)
Ravneberget	Lavt	Sarpsborg, Østfold	45/50 ¹³	40	18 (45 %)
Totalt for kvinnefengslene			140/145	122	78 (63 %)
<i>Fengsler med kvinneavdelinger</i>					
Bergen	Høyt	Bergen, Hordaland	12	9	1 (11 %)
Kongsvinger	Høyt	Kongsvinger, Hedmark	20	18	11 (61 %)
Stavanger	Høyt	Stavanger, Rogaland	13	16	9 (56 %)

¹¹ Som redegjort for i 2.6 telte vi antall kvinner i hvert fengsel den dagen vi var på besøk. Dette gir utgangspunkt for å måle oppslutningen om undersøkelsen.

¹² Det var 19 kvinner på avdeling B2 ved vårt besøk, men to av kvinnene hadde nylig blitt overført fra andre fengsler og dermed allerede fått mulighet til å delta i undersøkelsen der.

¹³ Kan øke kapasiteten til 50 plasser ved at å sette flere fanger på samme celle..

Trondheim	Høyt	Trondheim, Trøndelag	6	7	5 (71 %)
Totalt for fengsler med kvinneavdelinger			51	50	26 (52 %)
<i>Fengsler med kvinneplasser</i>					
Bergen avd. Osterøy	Lavt	Osterøy, Hordaland	9	3	3 (100 %)
Sandeid	Lavt	Vindafjord, Rogaland	8	6	5 (83 %)
Trondheim avd. Leira	Lavt	Trondheim, Trøndelag	4	3	3 (100 %)
Verdal	Lavt	Verdal, Trøndelag	6	6	4 (66 %)
Tromsø	Varetekts- avdeling	Tromsø, Troms	4	1	1 (100 %)
Totalt for fengsler med kvinneplasser			31	19	16 (84 %)
Totalt for alle fengsler der kvinner soner			222/227	191	120 (62 %)

Kilde: KDI (2016c:29-31), KDI (2018b), SOM (2014:3)

4 Kriminalomsorgens prinsipper og verdier

Jeg har satt meg fore å undersøke forholdet mellom *idealene* fengslene styrer etter og hvilken *realitet* kvinnene opplever i sin hverdag som fanger. I dette kapittelet vil jeg derfor redegjøre kort for de overordnede idealene som gjelder for Kriminalomsorgen, som vil ligge i bakgrunnen som en vurderingsnorm når jeg beskriver kvinnenes erfaringer med soningsforholdene, herunder muligheter til kontakt med nærstående utenfor fengselet, utdannings- og arbeidstilbud, helse- og rustilbud og isolasjon. Målsetninger som er spesifikke for utvalgte deler av straffegjennomføringen vil bli nevnt der det er relevant.

4.1 «Straff som virker»

Et utgangspunkt for å beskrive de overordnede styringsidealene for kriminalomsorgen, er stortingsmeldingen «Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn» fra 2007-2008. Som det følger av tittelen, er idealet en *kunnskapsbasert* straffegjennomføring, som bidrar til *samfunnets trygghet* og *rehabilitering* av fanger. Rehabiliteringsidealet medfører også at et godt tilbakeføringsarbeid er viktig (St. Meld. nr. 37 2007-2008:8).

I stortingsmeldingen ble det lansert en «tilbakeføringsgaranti» som blant annet innebærer at kriminalomsorgen skal sørge for at fanger får de rettighetene de har krav på og at samarbeidende etater medvirker til at fanger kan ha en rimelig mulighet til å gjøre seg nytte av disse. Mer spesifikt skal tilbakeføringsgarantien medvirke til at fanger ved løslatelse har en tilfredsstillende bolig, mulighet for utdanning eller opplæring, arbeid eller tjenester fra forvaltningen, sosiale og helsetjenester, inkludert behandling for psykiske lidelser og rusproblemer, samt økonomisk rådgivning og bistand (ibid:174-176).

Ut over dette fremkommer det innledningsvis at

«Kriminalomsorgen bygger på fem pilarer: det som lovgiver har sagt er formålet med straffen, et humanistisk menneskesyn, prinsippet om rettssikkerhet og likebehandling, prinsippet om at man har gjort opp for seg når straffen er sonet og normalitetsprinsippet. Både i utformingen av regelverk og i praktisk arbeid skal kriminalomsorgen tilstrebe at målene ikke bare eksisterer på papiret, men fullt ut preger straffegjennomføringen i praksis» (St. Meld. nr. 37 2007-2008:19).

Det første punktet omhandler straffens allmenn- og individualpreventive side, som er angitt som **formålet med straffen** (ibid). Et av de individualpreventive aspektene er *inkapasitering*, det vil si at man fjerner individer som har begått straffbare handlinger fra samfunnet for å forhindre at disse gjennomfører nye lovbrudd, samt for å sikre «oppretholdelse av den sosiale

ro». Videre skal straffen ha en *avskrekkende effekt*, både på enkeltindivider og allmennheten. Trusselen om straff skal med andre ord medføre at folk lar være å begå straffbare handlinger. En tredje side ved straffens formål er at den skal ha en *forbedrende effekt*. Denne virkningen er ment å oppstå når fangen tar inn over seg at handlingen var gal (ibid:20).

Synet på straff som fremheves i stortingsmeldingen gir uttrykk for det som betegnes som *relative straffeteorier*. Etter de relative teoriene begrunnes straff «i relasjon til en ønsket samfunnsnytte» (Gröning m.fl. 2015:53). Dette kommer til uttrykk i stortingsmeldingen gjennom betoningen av forebygging av fremtidig kriminalitet og rehabilitering som sentrale formål for straffen. Et slikt på straffens formål står i motsetning det som betegnes som absolutte straffeteorier, der straffen er ment å gjengjelde forbrytelsen som er begått (ibid).

Det humanistiske menneskesynet innebærer blant annet en anerkjennelse av at kriminalomsorgen er forpliktet av en del internasjonale konvensjoner (St. Meld. nr. 37 2007-2008:20-21). Videre innebærer et humanistisk syn, ifølge meldingen, at fanger blir sett på som individer og mennesker som kan ta egne valg, og ikke reduseres til objekter for hva kriminalomsorgen eller andre etater mener er best for vedkommende. Dermed må fengslene også ha respekt for livsvalg eller en livsstil som kan synes destruktiv, for eksempel at man ikke ønsker rusbehandling. Samtidig understrekes det at kriminalomsorgen skal skjerpe kravene de stiller gjennom å bli bedre på å ansvarliggjøre og motivere fangene. Det pekes på at hva som er «human» ikke er en gitt størrelse. Hva som vil si at fangebehandlingen er human, må derfor kontinuerlig diskuteres (ibid). Et av formålene for oppgaven er å gi et bidrag i denne diskusjonen.

Rettsikkerhet og likebehandling er sentrale prinsipper for all myndighetsutøvelse (for eksempel Innjord 2009:725-728). Rammene for kriminalomsorgens virksomhet er angitt i straffegjennomføringsloven fra 2001, med tilhørende forskrift og retningslinjer. En viktig side ved likebehandlingen er at det føres en ensartet praksis. Samtidig har fanger krav på en individuell behandling, både med hensyn til risiko for ny kriminalitet, behov for rehabiliterende tiltak og motivasjon (St. Meld. nr. 37 2007-2008:21).

Straffegjennomføringsloven viderefører en tradisjon med stor grad av skjønnsmyndighet til de som skal håndheve lovgivningen, såkalte 'kan-bestemmelser'. Eksempler på dette er at fengslene skal vurdere hva som er 'sikkerhetsmessig forsvarlig', 'sannsynlig', 'særlige grunner' med videre. I stortingsmeldingen ble det fremhevet at fengslenes skjønnsmyndighet kan bidra til «ønsket utvikling og endring over tid», selv om dette kan medføre en ubegrunnet forskjellsbehandling eller usikkerhet hos de som skal anvende loven (ibid:10 og 109-110).

Prinsippet om at en har gjort opp for seg når straffen er gjennomført handler i stor grad om hvordan personer som har gjennomført straff blir møtt i sine respektive lokalsamfunn, og i

samfunnet for øvrig, etter soning. Det påpekes at tilbakevending til samfunnet kan være vanskelig, blant annet fordi fangeerfaring kan medføre at man blir diskriminert på arbeidsplassen, i nabolaget osv. Departementet understreker derfor behovet for bedre praktisk bistand og å se på nye metoder for forsoning og brobygging, som inngår i begrepet 'restorative justice' (ibid:22).¹⁴

Den femte 'pilaren' er **prinsippet om normalitet** under straffegjennomføring. Kriminalomsorgen skal gjøre det de kan for at tilværelsen i fengsel blir likest mulig tilværelsen ellers i samfunnet. Det er frihetsberøvelsen som skal være straffen, og straffegjennomføringen skal derfor ikke være mer tyngende enn nødvendig. Dette vil kunne redusere skadevirkninger av soningen og lette tilbakeføringen til samfunnet. Selv om en person får status som fange, innebærer det fortsatt at man har samme rettigheter som andre borgere. For eksempel har man samme rettigheter til utdanning eller helsetjenester som øvrige samfunnsborgere (ibid:22).

Christie lanserte i 1970 ideen om å hente inn tjenestetilbudene til fengselet fra samfunnet utenfra. «Etter denne modell trenger vi ikke fengselsleger. Vi trenger vanlige leger, forankret i vanlig legepraksis som også betjener fanger». Ved at legene, lærerne, prestene med videre hadde sin base *utenfor* fengselet, mente Christie at man kunne åpne fengselet mot verden utenfor (Christie 1970:75). Modellen, som går under navnet 'importmodellen' eller 'forvaltningssamarbeidsmodellen', har siden blitt stående og er inntatt i straffegjennomføringsloven § 4. En annen side av dette, også knyttet til normalitetsprinsippet, er at fanger kan få frigang for å delta i aktiviteter og benytte tjenester *utenfor fengselet*, sammen med andre borgere (St. Meld. nr. 37 2007-2008:22).

4.2 Internasjonal rett og anbefalinger

Stortingsmeldingen tar flere steder opp forholdet mellom norsk og internasjonal rett, både hva gjelder Norges tilknytning til internasjonale menneskerettighetskonvensjoner, rekommandasjoner og standarder, og samarbeid multi- og bilateralt. Det fremheves at «i et kriminalomsorgsperspektiv er dette arbeidet særdeles viktig. Innsats mot kriminalitet kan bare lykkes dersom kampen føres i full overenstemmelse med rettsstatens prinsipper og universelle menneskerettigheter» (St. Meld. nr. 37 2007-2008:56). Norge skal samtidig være et foregangsland når det gjelder å ivareta menneskerettighetene. «Internasjonale organisasjoner er [derfor] med stor tyngde med på å utforme rammene for straffegjennomføring i Norge» (ibid:26).

¹⁴ Restorative justice, eller gjenopprettende rett, gir parter i en konflikt mulighet til å gå i dialog for å forstå hverandres handlinger eller synspunkter på konflikten. I Norge kan dette organiseres gjennom Konfliktrådene, som også samarbeider med fengslene (Straffegjennomføringsloven § 2, Hydle m.fl. 2005)

Oppgavens anliggende er å se på de *idealer* som kriminalomsorgen styrer etter. En utførlig redegjørelse av på hvilken måte norske myndigheter, herunder kriminalomsorgen, er bundet av internasjonale menneskerettigheter, rekommandasjoner, standarder og anbefalinger, faller dermed utenfor rammene for denne oppgaven. Et sentralt poeng er likevel at myndighetene i stortingsmeldingen uttrykker et ideal om å styre i samsvar med internasjonale normer og anbefalinger. Jeg vil derfor begrense meg til å kort angi de mest sentrale internasjonale kildene for straffegjennomføring.

Gjennom menneskerettsloven har Norge tatt inn Europarådets menneskerettighetskonvensjon og de to FN-konvensjonene om sivile og politiske rettigheter og økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, samt FNs barne- og kvinnekonvensjoner (menneskerettsloven § 2). Etter lovens § 3 skal bestemmelsene i disse ved kollisjon gå foran annen lovgivning. Noen sentrale menneskerettigheter er også listet opp i Grunnloven, som fikk et nytt menneskerettighetskapittel etter siste revidering i 2014 (JD 2014). Menneskerettighetene har dermed en sentral plass i norsk lovgivning generelt.

Det å bli satt i fangenskap står i et spenningsforhold mot noen sentrale menneskerettigheter. Dette gjelder kanskje særlig retten til privat- og familieliv, forbudet mot tortur, umenneskelig og nedverdiggende behandling, samt helserettigheter (fysisk og psykisk).

Fordi menneskerettighetene til fanger kan stå i et spenningsforhold med frihetsberøvelsen, har FN og Europarådet utarbeidet prinsipper for minstekrav til hvordan fanger skal behandles.

FNs standardminimumsregler for behandling av fanger, «The Nelson Mandela Prison Rules» (Mandelareglene) ble første gang vedtatt i 1957, og sist oppdatert i 2015 (Penal Reform International 2018). Mandelareglene består av 122 minimumsanbefalinger til behandling av fanger og innledes med en henvisning til menneskerettighetene allerede i første regel: «All prisoners shall be treated with the respect due to their inherent dignity and value as human beings» (FN 2015).

De europeiske fengselsreglene ble vedtatt i 2006 og bygger i stor grad på Mandelareglene. Reglene innledes med å henvise til Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen (EMK) og rettspraksis fra Den europeiske menneskerettighetsdomstol (EMD), samt standarder fra Den europeiske komité for forebygging av tortur og umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff (CPT). I innledningen fastslås det at «fengselet må være slik at menneskets verdighet ikke blir krenket». Forankringen i menneskerettighetene fremheves videre gjennom de fire første bestemmelsene

1. *Alle som berøves friheten, skal behandles på en måte som ivaretar deres menneskerettigheter.*
2. *Personer som berøves friheten, beholder alle rettigheter som de ikke på lovlig måte blir fratatt ved den beslutning som dømmer dem til fengsel eller varetekt.*
3. *Personer som berøves friheten, skal bare underlegges det minimum av restriksjoner som er nødvendig og som står i forhold til restriksjonens rettmessige formål.*
4. *Ressursmangel rettferdiggjør ikke soningsforhold som krenker de innsattes menneskerettigheter. (Europarådet 2006).*

Som nevnt over, henviser fengselsreglene til **anbefalinger fra CPT**. CPT utgir med jevne mellomrom *anbefalinger*, CPT Standards, til hvordan frihetsberøvede mennesker bør behandles (CPT 2011a:5). CPT har som en del av sitt mandat å besøke medlemslandene for å undersøke forholdene til personer som er frihetsberøvet med sikte på å beskytte slike personer fra tortur, umenneskelig eller nedverdiggende behandling (Europarådet 1987: artikkel 1). I tillegg oversender CPT *rapporter til medlemsstatene* i etterkant av besøk som beskriver funn og eventuelt anbefalinger og råd til hvordan forholdene kan forbedres (CPT 2011a:5). CPT har dermed også en viktig funksjon som tilsynsorgan overfor kriminalomsorgen i Norge. Sist gang komitéen besøkte Norge var i 2011 (CPT 2011b).

4.3 Prinsipper og anbefalinger om kvinners soningsforhold

I tillegg til de generelle idealene, reglene og anbefalingene nevnt over, er det utarbeidet spesifikke prinsipper og anbefalinger som gjelder fengslede kvinner.

Som nevnt i innledningen ble det allerede i 1987 det satt ned en arbeidsgruppe som skulle se på kvinners soningsforhold i Norge og komme med forslag til tiltak for å forbedre situasjonen. «Kvinnesoningsutvalget» avgav en rapport med 32 forslag til tiltak (KDI 2015:18). I 2015 ble det etablert en ny arbeidsgruppe som utga rapporten «Likeverdige soningsforhold for kvinner og menn under kriminalomsorgens ansvar». Rapporten inneholder også en rekke anbefalinger til tiltak for å sikre likeverdig og tilrettelagt straffegjennomføring og varetekt for kvinner. Gruppen fokuserte særlig på tiltak som kunne realiseres på kort sikt (ibid:10-11).

Kriminalomsorgsdirektoratet har videre fulgt opp rapporten med å utarbeide en **Strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring** for perioden 2017-2022. Strategien innledes med å fremheve at formålet er å sikre kvinner likeverdige soningsforhold som menn og at «kvinnelige domfelte og varetektsinnsatte har de samme rettigheter som menn i samme situasjon». Der anerkjennes videre at kvinner kan ha «særskilte behov som krever tilrettelegging for å sikre likeverdige rammer med utgangspunkt i nasjonale og internasjonale standarder»

(KDI 2017:2). Strategien inneholder fem delmål som følges opp av flere tiltak. Disse fem delmålene er

- 1) at kvinner i fengsel skal sone atskilt fra menn, enten i egne fengsler eller egne fengselsavdelinger
- 2) at kvinner som gjennomfører straff skal synliggjøres, blant annet i forskning og prosjekter
- 3) at innholdet i straffegjennomføringen skal tilrettelegges bedre for kvinner
- 4) at det skal etableres klare regler og rutiner for sikkerhetstiltak i en erkjennelse av at mange kvinner blant annet har overgrepserfaringer
- 5) at kompetanse om kvinnelige fanger skal økes (KDI 2017:2-5).

Også internasjonalt finnes det en rekke anbefalinger som omhandler kvinners soningsforhold. I 2010 vedtok FNs generalforsamling minimumsregler for behandling av kvinnelige fanger, «**Bangkokreglene**». Bangkokreglene henviser til at Mandelareglene gjelder for alle fanger, inkludert kvinner, slik at disse også får anvendelse for kvinner i fengsel. Imidlertid har ikke reglene gitt «sufficient attention to women's particular needs» og Bangkokreglene har derfor som formål å tydeliggjøre særegne problemstillinger som reiser seg i behandlingen av denne delen av fangebefolkningen og bidra til at deres særskilte behov blir ivaretatt (FN 2010:5-9).

CPT har også utarbeidet egne anbefalinger om kvinners soningsforhold i et eget kapittel i anbefalingene fra 2011. Der fremheves det at kvinner utgjør en minoritet i alle europeiske fengsler, noe som gjør dem ekstra utsatt i en del situasjoner. For eksempel nevnes det at mange kvinner må sone langt fra hjemstedet og fra eventuelle barn, og at kvinner som regel soner i fengselsbygg som er designet for og ofte delt med menn. Derfor er det viktig å sikre at kvinner får sone under trygge og tilfredsstillende forhold (CPT 2011a:79 flg.).

5 Kontakt med familie og venner

Kontakt med familie og venner under soning anses av myndighetene som en forutsetning for vellykket rehabilitering og tilbakeføring til samfunnet (St.meld. nr. 37 (2007-2008):58). Man kan også se tilrettelegging for sosial kontakt i sammenheng med prinsippet om humanitet under soning.

Kapittelet vil dreie seg om hvilken betydning det har for kvinnene å få besøk i løpet av tiden de soner, og hvilke erfaringer de har med å få besøk i fengsel. I den sammenheng vil jeg også komme inn på hvem kvinnene får besøk av og hvor ofte de får besøk.

5.1 Hvem får kvinnene besøk av?

5.1.1 Barn

Nesten 73 % av JURK-utvalget har barn. I gjennomsnitt hadde kvinnene to barn hver, til sammen 181 barn. Omtrent 70 % (N=87) av mødrene hadde barn under 18 år. Den videre fremstillingen vil ta utgangspunkt i fangene med mindreårige barn.

«Barns rett til samvær med sine foreldre skal særlig vektlegges under gjennomføringen av reaksjonen» heter det i Straffegjennomføringsloven § 3 (annet ledd). Samvær med barn skiller seg slik fra besøk av andre nærstående ved at *barnet* har en selvstendig rett til samvær med sine foreldre, blant annet i medhold av barnekonvensjonen (artikkel 9).¹⁵

Et sentralt utgangspunkt for hvorvidt fanger får besøk av barna sine i fengsel, er foreldreansvar og samværsrett. *Foreldreansvar* betyr den juridiske forpliktelsen og rettigheten foreldre har til å bestemme over barnet i personlige forhold (barnelova § 30). Å ha foreldreansvar innebærer dermed at barnet fortsatt er under forelderens omsorg, det vil si at omsorgen ikke er overtatt av barnevernet, fosterfamilie eller adoptivforeldre (Prop. 161 L (2015-2016):15). Om man ikke har foreldreansvar, har man som regel likevel *samværsrett* med sine barn. Det har man vanligvis også om man ikke bor sammen med barnet. Barn har på sin side rett til samvær med begge sine foreldre, med mindre det ikke anses for å være til det beste for barnet. Lovgivningen setter dermed barnas behov i første rekke, men anerkjenner samtidig foreldres rett til å ha kontakt med sine barn (§§ 42 og 43).

¹⁵ Fra 2015 har det blitt opprettet en egen barneansvarlig i alle fengsler som skal jobbe for pårørende barn av fengslede, for eksempel i sammenheng med besøk. Oppgaven er å fremme barneperspektivet i fengselet (Rundskriv 2015). Siden ingen av kvinnene i JURK-utvalget har kommentert denne rollen, vil det heller ikke bli behandlet i det følgende kapittelet.

Blant mødrene i JURK-utvalget med mindreårige barn, hadde 56 % (N=60) *foreldreansvar* for barna sine, i tillegg hadde 5 % foreldreansvar for noen av sine barn. 38 % hadde ikke foreldreansvar. Et flertall av mødrene i JURK-utvalget er derfor, formelt sett, sentrale omsorgspersoner for barna (Prop. 161 L (2015-2016):15).

Videre hadde 68 % av mødrene i JURK-utvalget *samværsrett* med barna sine og én kvinne hadde samvær med noen av barna. 18 % hadde ikke samvær og 11 % visste ikke eller besvarte ikke spørsmålet. En stort del av kvinnene hadde dermed rett til å ha kontakt med sine barn, selv om de var i fengsel. På samme måte har disse *barna* rett til kontakt med sine mødre.

42 % av mødrene i JURK-utvalget med samværsrett til sine barn hadde fått besøk mens de sonet (N=42). Én hadde fått besøk av noen av barna. Det var dermed 57 % av kvinnene som *ikke* hadde fått besøk av sine barn, selv om de hadde samværsrett.

De fleste mødrene som fikk besøk, sa at de fikk besøk én gang i måneden eller sjeldnere. Dette gjaldt 61 % (N=18). En tredjedel oppga at de fikk besøk én gang i uka. Varigheten av besøkene var for de fleste mellom én til to timer (79 %). 15 % hadde besøk som varte tre timer eller mer.

I utgangspunktet skal fanger kunne motta besøk én gang i uka, i minst én time. Når barn besøker sine foreldre i fengsel skal det vurderes om det skal gis utvidet besøkslengde og hyppigere besøk (retningslinjene kapittel 31.10).

5.1.2 Andre besøkende

JURK-utvalget ble også spurt om hvem de fikk besøk av i tillegg til eller i stedet for barn. 40 % fikk besøk av øvrige familiemedlemmer, det vil si familiemedlemmer som verken var barn eller partner. 16 % fikk besøk av ektefelle eller samboer, og en tilsvarende andel fikk besøk av venner.

Totalt var det 17 % av kvinnene som verken fikk besøk av barn, partner, øvrig familie eller venner mens de sonet. Enkelte av disse fikk besøk av frivillige eller religiøse organisasjoner, fengselsprest eller advokaten sin. Ut over dette mottok de ikke besøk i det hele tatt.

Som nevnt skal fanger i utgangspunktet få motta besøk minst én time hver uke. 20 % av kvinnene sa de fikk besøk én gang i uka. Omtrent like mange fikk besøk én gang i måneden. 12 %

sa de fikk besøk sjeldnere enn dette og 19 % sa de aldri fikk besøk.¹⁶ 69 % (N=76) av kvinnene hadde besøk som varte mellom én til to timer. 22 % hadde besøk i under en time, mens 7 % hadde tre timer eller mer.

5.2 Erfaringer med besøk

Kvinnene oppga ulike forhold som gjorde at de ikke fikk besøk, eller som gjorde det vanskelig å få besøk i fengsel. For noen var avstanden til hjemstedet et hinder for å komme *til* fengselet, andre beskrev forhold *i* fengselet som begrenset mulighetene for besøk.

5.2.1 Avstand til hjemstedet og reisekostnader

Nærhetsprinsippet tilsier at fanger som utgangspunkt skal få sone i nærheten av hjemstedet (Straffegjennomføringsloven § 11). Det skal særlig vurderes om hensynet til barn tilsier at soning nært hjemstedet er viktig (retningslinjene kapittel 11.1.1). Det at kvinner utgjør en minoritet i fangebefolkningen gir utslag i at det også er få kvinnefengsler og få fengsler som har egne plasser eller avdelinger for kvinner. Samtidig har Kriminalomsorgen et ideal om at kvinner skal sone atskilt fra menn, primært i rene kvinnefengsler, eller i egne tilrettelagte avdelinger (KDI 2017:2). I en avveining mellom disse hensynene har Kriminalomsorgen bestemt at «[e]t godt tilrettelagt tilbud for kvinner skal tillegges større vekt enn nærhetsprinsippet» (KSF 2012:21).

53 % av kvinnene i JURK-utvalget sa at de sonet langt fra hjemstedet og at dette gjorde det vanskelig å få besøk. Av disse sa 60 % (N=64) at det var vanskelig å opprettholde kontakt med venner og familie på grunn av tidsbruk og/eller kostnader ved reisen.

Omtrent det samme antallet som sonet langt fra hjemstedet sa at avstanden var for lang til at besøkende kunne komme på dagsbesøk. Andre sa at det var mulig, men dyrt. Lang reisevei kan medføre ytterligere utgifter for mødrene til små barn, ettersom disse må ledsages av voksne. Nesten halvparten av kvinnene som sonet langt hjemmefra, hadde barn de hadde samværsrett med. I tillegg sa syv kvinner at de sonet *nært* hjemstedet, men at det likevel var dyrt for besøkende å komme på dagsbesøk.

Kriminalomsorgens rapport om likeverdige soningsforhold for kvinner og menn anbefalte at soning i rene kvinnefengsler eller –avdelinger måtte veie tyngre enn nærhetsprinsippet, men at

¹⁶ I avsnittet over refererer jeg til hvor mange som svarte «ingen» på spørsmålene om besøk av barn og av andre. Dette var til sammen 17 % av kvinnene. Til spørsmålet om hvor ofte de fikk besøk, svarte likevel 19 % at de «aldri» fikk besøk.

«[b]esøk av barn og familie kan til en viss grad kompenseres, for eksempel ved at Kriminalomsorgen eller NAV kan yte økonomisk bidrag til reise/besøk» (KDI 2015:49).

Ingen kvinner i JURK-utvalget oppgir å ha fått slik reisestøtte, men flere skriver at betalt reise ville gjort det lettere å få besøk. En kvinne sa at det i utgangspunktet ville vært for dyrt og vanskelig for henne å få besøk av sitt barn på grunn av avstanden og kostnadene ved reisen, men at hun hadde slektninger som bodde i nærheten av fengselet som de besøkende kunne bo hos. Det var dermed individuelle forhold som gjorde at besøk likevel ble mulig, og ikke tilrettelegging fra fengselets side.

Flere ønsket *utvidet besøkstid* på grunn av lang reisevei for besøkende. En skrev at det vil ta henne 14 timer å reise tur/retur hjemstedet. En annen ønsket utvidet besøkstid og at besøk ikke må skje til *fastsatte tider*.

Sivilombudsmannen har pekt på at det i noen fengsler kun er regulære besøkstider i ukedagene, noe som kan gjøre det vanskelig å få besøk av barn i skolealder (SOM 2016b:47). Dette kan være problematisk for kvinnene som sier at besøkende ikke kan komme på dagsbesøk på grunn av avstanden, både med tanke på besøkende barn og voksne.

Noen kvinner ønsket *mer permisjon* for å besøke familie og venner fordi de soner langt fra hjemstedet. «Søkte om utvidet permkvote, men avstand var ikke god nok grunn – mente jeg kunne holde kontakt med familie og opprettholde/vedlikeholde nettverk [innenfor] de 18 permøgnene pr. år», skrev en kvinne.

Flere av kvinnene som soner langt fra hjemstedet gir uttrykk for at de savner kompenserende tiltak fra fengslene. Det er et gjennomgående trekk at kvinnelige fanger opplever at de må sone langt hjemmefra, både i Norge og internasjonalt (SOM 2016b:47; UNODC 2014:16). Bangkokreglene anbefaler på bakgrunn av dette at «(...) measures shall be taken to counterbalance disadvantages faced by women detained in institutions located far from their homes» (FN 2010: regel 26). Dersom fengslene ikke har slike kompenserende tiltak kan dette medføre at kvinnenes økonomiske klassebakgrunn blir avgjørende for om de får opprettholdt kontakt med familie og venner under tiden de er i fengsel.

5.2.2 Familie og venner i utlandet

I JURK-utvalget hadde 22 kvinner bosted utenfor Norge. Ti kvinner hadde barn, og alle unntatt to av barna var mindreårige. I snitt hadde kvinnene nesten tre barn hver.

Bare én av mødrene hadde fått besøk av barnet sitt. Hun hadde i tillegg fått besøk av «øvrig familie». Én hadde fått besøk av venner og én av «øvrig familie». Det var altså bare tre av de 22 som hadde fått besøk av nærstående i løpet av fengslingen. Ut over dette hadde enkelte fått besøk av frivillige eller religiøse organisasjoner.

Flere av mødrene syntes det var tungt å ikke ha kontakt med sine barn. En var bekymret for hvordan barnet hadde det mens hun var i fengsel, langt unna hjemlandet.

«Jeg synes ikke det er normalt at en utenlandsk person, jeg er fra Romania, ikke har rett til å kontakte familien min i så langt tid, særlig at min mann også er arrestert og at vi ikke kan hjelpe på noen som helst måte. Våre barn er i Romania og er sammen med bestemor som er 75 år gammel og har ingen inntekt eller hjelp fra den rumenske staten. Mine barn får ikke den nødvendige maten og heller ikke de nødvendige pengene for å kunne fortsette i barnehagen fordi foreldrene er fengslet i et annet land. Kanskje noen kan hjelpe oss, hvis ikke oss kriminelle, i det minste våre barn som ikke har noen skyld for handlingene våre og de trenger hjelp til et normalt liv (klær, mat, leker etc)» (oversatt fra rumensk).

Flere utenlandske mødre sa at det var vanskelig med besøk fordi barna bor langt unna og fordi reisen var dyr. Behovet for alternative måter å opprettholde kontakt med barn (og andre nærstående) er dermed desto større. Flere var fortvilet over at de ikke hadde nok ringetid og/eller at de ikke hadde tilgang på Skype slik at de kunne se barna. «The time given to phone is not enough, it's too difficult, there is no Skype here». En annen skrev:

«Skype here does not exist, just phone to those who have the right. I for example have no right to the phone, to nothing for a month, I do not know anything about my baby. It is not normal!»

Kvinnene savnet ikke bare barna sine. En ønsket ikke å sone i Norge fordi det var langt unna familien: «I would like to be sent back to [hjemland] so I can reunite with my family (...)».

En annen skrev:

«Det er vanskelig for meg å skrive. Jeg vil ha familie og mannen min på besøk. Kan jeg ringe til mannen min? Fordi jeg har ikke snakket med eller fått besøk av mannen min på to måneder. Jeg er veldig lei meg, det er et stort problem for meg. I fjor ringte jeg og besøkte familie og mannen. Nå vet jeg ikke hva som skjedde. (...) Det er urettferdig for meg» (oversatt fra rumensk).

Enkelte kvinner sa de var ensomme. En kvinne så frem til besøk fra advokaten sin:

«Det kom en venninne [navn på venninne], men hun kommer ikke mer nå. Jeg har en god advokat og han besøker meg (...) fordi jeg har ingen andre – jeg er foreldreløs, jeg har vokst opp på barnehjem. Advokaten kommer på besøk til meg og jeg er glad når han kommer på besøk» (oversatt fra rumensk).

En av de andre kvinnene som ikke fikk besøk, foreslo at ambassaden kunne komme:

«Etter min mening burde det komme noen fra den rumenske ambassaden minst hver andre eller tredje måned for å se til oss og fortelle oss hvilke rettigheter vi har» (oversatt fra rumensk).

Begge kommentarene over gir eksempler på at utenlandske fanger sliter med å opprettholde kontakt med familie og venner under soningen. For enkelte av kvinnene medførte dette at kontakten med andre aktører, som egentlig er ment å ha andre funksjoner, likevel spiller en viktig sosial rolle for kvinnene.

En oppsummerte situasjonen slik: «(...) I feel more should be done for those who have loved ones».

Kriminalomsorgen har laget en håndbok om fanger som er utenlandske statsborgere. Det anerkjennes at fengslene har «svært få tilbud» til utenlandske fanger med pårørende i utlandet. Det foreslås at fanger kan søke om utvidet telefontid, men det bemerkes at «det er en utfordring at kriminalomsorgen krever at telefonnummeret er registrert for at fengslet skal kunne følge sikkerhetsrutinene» og at «mange utenlandske pårørende har uregistrerte telefonnummer, noe som på sin side kan føre til at de får avslag på å ringe pårørende». Det foreslås derfor at man i stedet benytter Skype (KRUS 2015:86-87).

Ut over to kvinner som sonet i et blandingsfengsel, var det ingen av fengslene der kvinner sonet som hadde tilbud om Skype da undersøkelsen ble gjennomført. Kommentarene over tyder også på at flere har begrensninger i tilgangen til telefon.

Kriminalomsorgen skriver videre at fysisk besøk kan være vanskelig fordi dette fordrer sikkerhetsklarering av besøkende. Det bemerkes at dette kan være vanskelig å få tak i fordi politiet i mange land «er korrupt og det koster en del penger å få tak i slik dokumentasjon» (ibid:87). Håndboken gir ikke noen råd i hvordan dette eventuelt kan avhjelpes.

5.2.3 Sikkerhetshensyn

I likhet med kvinnene som hadde familie og venner i utlandet, var sikkerhetshensyn også et hinder for besøk for flere av de øvrige kvinnene i utvalget.

Noen kvinner sa at de bare får ha besøk bak glassvegg. «Vil ha kjæresten på besøk, men han har bare fått glass-vegg besøksrett». En av disse kvinnene sonet i tillegg svært langt fra hjemstedet. Hun sa at hun derfor ikke får besøk, fordi kjæresten «(...) kan ikke bruke 3-4 tusen på å komme og SE på meg».

Kvinnens kommentar understreker behovet for mer enn verbal kommunikasjon, og at også kroppslig intimitet er viktig. Dette skriver også Hammerlin (2015) i *Fangenes tapsliste*, der «tap av seksualitet, kjærlighet, forhold, omsorg» nevnes som sentrale påkjenninger ved å sone (s. 149).

En del tilbakemeldinger gikk ut på at *kontrollen av besøkende* på ulike måter gjorde det vanskelig å få besøk. En skrev at «sjekking av papirer tar veldig lang tid». Flere kvinner skrev det samme. «Sjekking av personer som kommer på besøk skal ikke ta så lang tid», skrev en som forslag til hvordan fengslene bedre kan tilrettelegge for besøk.

En foreslo at «skjema for besøksstillatelse bør finnes på internett (...)» og la til at det er «tungvint å få info om besøksmulighet og søkeprosess for de som vil besøke meg».

Tilbakemeldingene viser at ikke bare sikkerhetshensyn, men også praktiske forhold, som hvordan fengselet gir informasjon om besøksmulighetene, om besøksskjema er tilgjengelig og hvor raskt fengselet behandler søknader om besøksstillatelser, har betydning for kvinnenes kontakt med nærstående under soning.

5.2.4 Besøksrom og -leiligheter

Flere fengsler har lagt til rette for besøk av barn. Bredtveit og Trondheim fengsel avdeling Leira har besøksleiligheter der fanger kan ha besøk av barn opp til ett døgn en gang i måneden. Forutsetningen er at det er til barnets beste og sikkerhetsmessig forsvarlig. Fanger som soner langt fra hjemstedet skal være blant de prioriterte gruppene til å kunne benytte seg av tilbudet (KDI 2018c; Rundskriv 2006).

Fem kvinner sa at de hadde tilgang til besøksleilighet. En kvinne mente imidlertid at det var «svært få som får bruke besøksleiligheten».

De fleste kvinnene som svarte på spørsmålet, sa at de hadde tilgang til besøksrom. To kvinner hadde bare tilgang til felles besøksrom.

Flere kvinner var misfornøyd med besøksrommene og utstyret. Noen kommentarer gikk ut på at det var *for få besøksrom* og at det derfor var begrenset hvor mange som kan ha besøk samtidig.

En del ønsket *oppgraderinger* av besøksrommene. En ønsket «større rom, flere aldersdekkende spill og bøker», en annen ønsket at besøksrommet skulle «pusse[s] opp og [få] nye møbler». En tredje ville ha «større besøksrom, mer koselig, mulighet for aktivitet for større barn». En fjerde kvinne ønsket at besøksrommet kunne bli pyntet, få ny sofa og mulighet for mikrobølgeovn slik at man kunne lage mat sammen med besøkende.

Barneombudet (2010) har utgitt en brosjyre der barn av fengslede har bidratt med sine erfaringer. Barna ga blant annet innspill til besøksforholdene i fengsel. De ga uttrykk for at dårlige besøksforhold kan gjøre det vanskelig å være på besøk. Tilbakemeldingene fra barna ligner på de som kvinnene i JURK-utvalget kommer med. Noen ønsket mer lys og bedre lufting, andre ønsket bedre leker og bøker. Flere kommentarer gikk ut på at besøksrommene kunne vært hyggeligere. I likhet med kvinnen som sa hun ønsket mikrobølgeovn, fortalte barna at det var viktig å kunne lage og spise mat sammen når de er på besøk i fengselet (s. 11-14).

En ville ikke ta barna med til besøksrommet, men hadde i stedet «besøk på rommet – da får de se hvordan jeg bor. Det er mindre skremmende».

Tilbakemeldingene kan i sin helhet leses som at kvinnene ønsker å gjennomføre besøk i omgivelser som ikke er så «institusjonsaktige» og som er bedre tilrettelagt for å utføre aktiviteter som kvinnene vanligvis gjør med sine barn, som å lage mat eller lese bøker.

En undersøkelse om fangers barn fant at dersom besøksrommene ikke er tilfredsstillende, risikerer man at besøkene blir en negativ opplevelse for barna (Vold Hansen m.fl. 2013:191). De dårlige opplevelsene hang ikke sammen med møtet med forelderen i seg selv, men at rammebetingelsene for møtet i liten grad ivaretar barnas behov (ibid:187).

5.3 Ønsker ikke besøk

En av fire mødre med samværsrett hadde ikke fortalt barna at de var i fengsel (N=60). En del av kvinnene ville ikke ha besøk av barna sine mens de sonet.

En kvinne ønsket bare «å ha samvær utenfor fengslet». En annen skrev at «Personlig ønsker [jeg] ikke at gutten min skal besøke meg i fengsel, besøker han i stedet». En tredje mente at «ingen barn (...) skal utsettes for det».

En kvinne sa at *barnet* ikke ønsker det. «Mitt barn ønsker ikke se meg i fengsel!»

En kvinne sa at hun gjerne ville få frigang slik at hun kunne møte barnet sitt utenfor gjerdet og gå inn sammen fordi hun fryktet at barnet skulle bli redd. Andre undersøkelser har vist at noen kvinner er redde for at barna skal bli skremt av å komme til fengselet, og at de mener det vil gjøre større skade enn deres fravær fra barna (Haugen 2006:9).

Omtrent en fjerdedel av kvinnene som sonet langt hjemmefra, sa at de ikke ønsket å sone nærmere hjemstedet (N=64). En kvinne skrev «egentlig ønsker jeg ikke besøk mere». Kvinnen hadde barn, men de var voksne.

Haugen (2006) intervjuet ti kvinner om deres soningsforhold. Flere av informantene, med og uten barn, ønsket ikke besøk mens de sonet. Noen opplevde at tomhetsfølelsen etter besøk var vond, og at besøket ble en påminnelse om alt de gikk glipp av mens de satt i fengsel og om livet utenfor murene (s.9).

Flere av tilbakemeldingene i JURK-utvalget tyder på at både kvinnene og deres familiemedlemmer kan oppleve at det er vanskelig eller utfordrende å gjennomføre besøk i fengsel. Det kan også indikere at fengsel er lite egnet som lokale for hvor samvær med nærstående, og kanskje særlig barn, skal finne sted.

5.4 Å være mor i fengsel

Barn av fengslede har blitt omtalt som «de skjulte straffede» (Matthews 1983; Egge 2004). Hvert år opplever mellom 6 000 og 9 000 barn i Norge at en av foreldrene fengsles (FFP 2009:55). For fangers pårørende (FFP) undersøkte levekårene til fangers familie. De kom frem til at barn reagerer forskjellig på at foreldre blir fengslet, men at 70 % var triste og lei seg og at 16 % var plaget med angst (ibid:59). Vold Hansen m.fl. (2013) fant at det største problemet for barna var atskillelsen fra foreldrene. Mer kontakt mellom barn og foreldre under soningen kan dermed bidra til å bedre situasjonen for barna (s.186-187). En dansk undersøkelse kom frem til at

«Fælles for alle de børn, hvor mødrene har en afgørende rolle, er deres smerte og afsavn. Helt små børn påvirkes af brud og det bliver voksne børn, som stadig er knyt-

tede til deres mor, også. Varigheten af adskillelsen har for nogle en stor betydning.» (Mathiassen 2011:19).

Redegjørelsen over viser at atskillelsen også er vanskelig for mange mødre. Nesten 40 % av mødrene i JURK-utvalget som hadde mindreårige barn, ønsket mer samvær med barna sine (N=42). Flere ønsket mer telefontid, tilgang til Skype eller flere og lengre permisjoner for å bedre kunne opprettholde kontakt.

En del kvinner opplevde at tilretteleggingen for samvær ikke var god nok. Både manglende reisestøtte for de som har lang og/eller dyr reisevei, sikkerhetsrutiner som kompliserer besøk, lite fleksibilitet i når de kan ta imot besøk og besøksrom som ikke er tilrettelagt for barn ble nevnt.

Med unntak av ett blandingsfengsel, hadde ingen av fengslene der kvinner soner tilbud om videosamtaler. «Prøv å holde kontakt med en ettåring via telefon», poengterte en av mødrene som lenge hadde bedt om å få tilgang til Skype. Barna som deltok i Barneombudets ekspertutvalg ga også uttrykk for at det var vanskelig å opprettholde god nok kontakt over telefon (2010:16). Kriminalomsorgen har imidlertid satt som mål at alle fengsler der kvinner soner skal få tilgang til videosamtaler i løpet av 2018 (KDI 2017:4).

Eksemplene viser hvordan mange *praktiske forhold* forhindrer eller gjør det vanskelig for mødrene i fengsel å ha kontakt og samvær med sine barn. Som beskrevet innledningsvis hadde et flertall av mødrene i JURK-utvalget samværsrett med sine barn. I vurderinger om barns samvær med foreldre er utgangspunktet hva blir ansett for å være til barnets beste (Barnelova §§ 42 og 43). I denne vurderingen vil blant annet på barnets tilknytning til foreldrene være sentralt (Sverdrup 2009:133). Hvorvidt kvinnene har mulighet til å gjennomføre samvær under soningen vil dermed kunne få betydning for mors mulighet til å opprettholde en relasjon til barnet på lengre sikt, også etter at soningen er gjennomført. I sin ytterste konsekvens vil manglende samvær mellom mor og barn under soning kunne innvirke på vurderingen av om det er til barnets beste å ha samvær med sin mor når hun løslates fra fengsel.

FNs barnekomité har uttrykt bekymring for at myndighetene ikke i tilstrekkelig grad tilrettelegger for samvær mellom barn og foreldre som er i fengsel og anbefaler på denne bakgrunn at det iverksettes tiltak for å bedre situasjonen (CRC 2010:7).

Som redegjort for over, var flere mødre i JURK-utvalget var bekymret for fengslingens konsekvenser for barna. Eliassen (2008) gjennomførte en kvalitativ undersøkelse blant kvinnelige fanger, der flere snakket om hvordan morsrollen blir preget av fengslingen. Kvinnene hadde dårlig samvittighet for at de ikke kunne være tilstede i barnas liv og brukte mye tid til å tenke

på og bekymre seg over hvordan barna ble påvirket av at de var fengslet. Kvinnene forsøkte å opprettholde rollen som mor, men opplevde at morsrollen ble frarøvet dem ved at de i begrenset grad kunne foreta handlinger som er karakteristisk for en morsskikkelse. Dette rokket ved deres selvoppfatning på flere områder, især deres selvoppfatning som mødre (s.79-82).

Fanger Hammerlin (2015) har snakket med opplever av at deres «sosial[e] identitet trues eller svekkes (...)» under soning (s.150). Kvinnenes tap av morsrollen er et eksempel på dette. Tappet av morsrollen kan videre gi en forklaring på at enkelte kvinner synes det er lettere å ikke ha kontakt med barna sine mens de soner, ettersom de opplever at de ikke er i stand til å utøve morsrollen i tilstrekkelig grad mens de er i fengsel. Det kan videre argumenteres med at å være en fraværende mor kan være et større kjønnsrollebrudd enn det å være en fraværende far ettersom kvinnerollen i større grad er knyttet til å være en omsorgsperson, især for barn (Holmes 2007:5). Moore og Scranton argumenterer med at kvinners påkjenninger av å være atskilt fra sine barn er en *kjønns spesifikk pinsel* («pain of imprisonment») ved soningen (2016:559).

5.5 Ikke bare mødre

Tilbakemeldingene fra JURK-utvalget viser at kvinnene ikke bare har behov for å opprettholde kontakt med sine barn, men at soningen også påvirker øvrige sosiale relasjoner. Kvinnene rapporterer om at de får lite besøk mens de er i fengsel. Bare 20 % av kvinnene sa at de fikk besøk en gang i uka, som er det Straffegjennomføringsloven foreslår som et minimum (retningslinjene 31.10).

Summen av alle begrensninger i kontakt med familie og venner mens man er i fengsel vil dermed ikke bare kunne medføre lite kontakt med nærstående, men også at personkretsen reduseres i løpet av soningstiden. Fanger Hammerlin (2015) har snakket med, har beskrevet tap av relasjoner under soning slik: «Det er rammen for alle relasjoner man skal søke å bevare. Man tvinges i praksis til å prioritere kun noen få relasjoner (for eksempel nær familie og lignende), og miste resten» (s.51).

I tillegg vil *hvordan* fengslene tilrettelegger for besøk legge rammer for besøkene. JURK ble høsten 2016 kontaktet av kvinnelige fanger som hadde opplevd at det var tilrettelagt for å ha sex med partnere i fengsler for menn, men ikke i kvinnefengslene. De opplevde dette som diskriminerende. Utvalget fikk derfor spørsmål om sine erfaringer med tilrettelegging for sex med besøkende. Blant de som svarte på spørsmålet, mente 11 % (N=89) at det var tilrettelagt for å ha sex, mens 34 % sa det ikke var det. Halvparten kjente ikke til om det var mulig eller sa at det ikke var relevant.

Flere kvinner ønsket et eget, privat rom med kondomer, engangslaken og våtservietter. Noen sa at de ikke ønsket å ha sex samme sted som familien kommer på besøk. En kvinne var fornøyd med tilbudet i blandingsfengselet hun sonet i og sa det var «et positivt opplegg med sovesofa, laken og kondomer».

Danske kvinner som ble intervjuet av Mathiassen (2011), understreket at kjærlighet og nærhet var avgjørende for at soningen skulle være lettere å tåle (s.43). Berøvelsen av (hetero)seksuell kontakt nevnes av den amerikanske sosiologen Sykes som en av de sentral pineleene som fanger opplever under soning (1958/2007:70).¹⁷

En kvinne mente at det var typisk at besøksrommene i kvinnefengslene var tilrettelagt for barn, men ikke for at de kunne ha sex. Hun opplevde at de først og fremst ble sett på som mødre, ikke som kvinner med seksuelle behov.

Myndighetene anerkjenner at seksuell kontakt er viktig for fanger (St.meld. nr. 37 (2007-2008):168). Hvordan besøksrommene er utformet i kvinnefengsler kan samtidig gi indikasjoner på hva slags behov og interesser kriminalomsorgen anser at *kvinnelige fanger* har. Manglende tilrettelegging for å kunne ha seksuelle relasjoner med besøkende kan analyseres ut ifra kjønn- og seksualitetsforståelser i samfunnet for øvrig. Slike forståelser kan være oppfatninger om menn som mer seksuelle enn kvinner, og på kvinner som har barn for først og fremst å være mødre (se for eksempel Røthing og Bang Svendsen 2011:1959). Samtidig er det ingen holdepunkter for at berøvelsen av seksuell kontakt er mindre tyngende for kvinnelige fanger sammenlignet med menn.

Å kunne ivareta og styrke sosiale relasjoner under soning er en sentral forutsetning for å vende tilbake til samfunnet. Fengslens tilrettelegging for besøk ses derfor i sammenheng med idealene om normalitet under straffegjennomføringen og en vellykket reintegrering i samfunnet (St.meld. nr. 37 (2007-2008):152). Tilbakemeldingene fra JURK-utvalget viser imidlertid at kvinnene i praksis opplever en rekke utfordringer som kan medføre at deres sosiale relasjoner *svækkes* som en følge av manglende tilrettelegging for sosial kontakt under fengselsoppholdet.

¹⁷ Jeg bruker «pine»/«pinsler» som en oversettelse av Sykes' begrep «pain», i tråd med Christie (1982).

6 Aktivitetsplikt

Fanger har plikt til å være i aktivitet under soning (Straffegjennomføringsloven § 3). Aktivitetsplikten kan bestå av arbeid, opplæring, program eller andre tiltak. Fengelet skal på sin side vurdere hva slags aktivitet som er til beste for den enkelte, der det særlig skal legges vekt på hva som kan *reducere skadevirkninger* av fengselsoppholdet, *risiko for ny kriminalitet* og samtidig dekke *den enkeltes ønsker og behov* (retningslinjene kapittel 18.2). Aktivitetene skal på denne måten være en av de viktigste tiltakene for å oppnå idealet om rehabilitering av fanger i løpet av soningen. Samtidig skal tiltakene bidra til en mer human straffegjennomføring.

I kapittelet vil jeg beskrive JURK-utvalgets erfaringer med aktivitetstilbudet i fengsel, begrenset til *undervisnings- og arbeidstilbudet*.¹⁸ Jeg vil også diskutere kvinnenens motivasjon for å delta i arbeid eller utdanning.

6.1 Undervisning

Rundt halvparten av fangene i norske fengsler deltar i opplæring (Eikeland m.fl. 2016:17). Undervisning utgjør dermed et sentralt aktivitetstilbud.

Fra 2007 har det blitt tilbudt undervisning i alle norske fengsler (Eikeland m.fl. 2013:19). I tråd med importmodellen skal undervisning i fengsler være likeverdig med tilsvarende undervisning i samfunnet for øvrig. Det er derfor lokale, videregående skoler som er ansvarlig for tilbudet (St.meld. nr. 27 (2004-2005):10). I tillegg kan fanger i utgangspunktet søke opptak ved et universitet eller høyskole på lik linje med andre (ibid:12).

I de følgende avsnittene vil jeg gjøre rede for JURK-utvalgets utdanningsbakgrunn og deres erfaringer med undervisningstilbudet i fengslene. Avslutningsvis vil jeg komme inn på hindre for deltakelse i undervisning.

6.1.1 Utdanningsnivå

I JURK-utvalget hadde 40 % fullført videregående skole, 26 % fullført grunnskole og 17 % fullført bachelorgrad som høyeste utdanningsnivå.¹⁹ 6 % hadde ikke gjennomført grunnskole-

¹⁸ Jeg bruker begrepet «undervisning» som en fellesbetegnelse på *opplæring* (som brukes om undervisning opp til VGS-nivå) og *utdanning* (som brukes om høyere utdanning). Når jeg referer til opplæring spesifikt, vil jeg bruke det som begrep.

opplæring og én kvinne hadde mastergrad. De øvrige kvinnene oppga «annet» på utdanningsnivå. Sammenlagt hadde 58 % av kvinnene fullført videregående eller høyere utdanning.

Til sammenligning hadde i overkant av 73 % kvinner i Norge over 16 år gjennomført utdanning på videregående nivå eller mer (SSB 2017c).²⁰ Utdanningsnivået til JURK-utvalget er dermed noe lavere enn gjennomsnittet i den norske kvinnebefolkningen.

Tidligere undersøkelser har vist at fangebefolkningen har et mye lavere utdanningsnivå enn befolkningen ellers (Skarøhamar 2002; Revold 2015). Friestad og Skog Hansen (2004) fant blant annet at færre enn én av ti hadde utdanning ut over videregående skole, mens det var fire ganger så mange i befolkningen ellers. Utdanningsnivået var generelt likt mellom kvinnelige og mannlige fanger, bortsett fra at andelen med universitetsutdanning var høyere blant menn (9% vs. 3 %) (s.31). JURK-utvalget skiller seg slik fra tidligere forskning om fangebefolkningens utdanningsnivå ved å ha mer utdanning enn tidligere undersøkelser har vist.

6.1.2 Undervisningstilbudene der kvinner soner

Alle fengslene inkludert i undersøkelsen hadde tilbud om en eller annen form for *videregående opplæring* (VGS).²¹ Imidlertid var spennvidden i tilbud stor, i alt fra ett til ti forskjellige videregående studieretninger. Ti fengsler hadde tilbud *grunnskoleutdanning*. Halvparten av fengslene hadde *norsk som andrespråk* (NOA). Fem blandingsfengsler hadde tilbud om *fagbrev*, men ingen av kvinnefengslene tilbød dette.

Ni fengsler oppga at det var mulig for fangene å ta *høyere utdanning* på universitets- eller høyskolenivå. Imidlertid var det en del variasjon i hvordan eller om skoleavdelingen i fengselet tilrettela for undervisning på høyere nivå. I ett fengsel ble det tilbudt studieveiledning, i et annet bistod fengselet med det praktiske rundt søking, oppmelding, kontakt med lærested og eksamensavvikling. Et tredje fengsel tilbød å betale hele eller deler av utdanningen. De hadde også en tilpasset skolenettløsning for fengslene, Desktop for skulen (DFS), slik at fangene kunne bruke Internett (FMHO 2015). I et av de andre fengslene hadde de ikke dette, som medførte at fanger som ville ta høyere utdanning måtte klare studiene uten å bruke Internett.

¹⁹ Det er mulig at vi ikke forklarte godt nok hva en bachelorgrad innebærer. Tre kvinner er tatt ut av beregningen i andelen som hadde bachelorgrad basert på annen informasjon, blant annet bosted, alder, domslengde m.v og kvinnenes svar til andre spørsmål. I tillegg er vurderingen gjort på bakgrunn av funn fra Eikeland m.fl. (2014) om utdanningsnivået blant fanger basert på nasjonalitet.

²⁰ Ingen i JURK-utvalget er under 18 år, mens befolkningsstatistikken inneholder utdanningsnivået også til kvinner mellom 16-18 år. Mange av disse vil ikke ha rukket å fullføre VGS. Følgelig kan man anta at andelen med utdanning på VGS-nivå eller mer er høyere enn 73 % for kvinner over 18 år.

²¹ Se Vedlegg 3 Utdanningstilbudet i fengslene våren 2017

6.1.3 Erfaringer med undervisningstilbudet

Kvinnene hadde blandede erfaringer med undervisningstilbudet. Tilbakemeldingene viste blant annet at erfaringene varierte på bakgrunn av kvinnenes alder, utdanningsnivå og om de sonet i kvinnefengsler eller blandingsfengsler. Blant annet hadde kvinnene forskjellig kunnskap om hva slags tilbud som var i deres fengsel, og de hadde forskjellige erfaringer med å bli oppfordret til å delta i undervisningen. Det var også variert hvor relevant kvinnene anså tilbudet for å være.

Kjennskap til tilbudet

Åtte av ti kvinner i JURK-utvalget kjente til at det var tilbud om undervisning i fengselet. 15 % var imidlertid usikre på dette, og svarte nei eller at de ikke visste. 5 % mente at undervisning ikke var aktuelt for dem.

Tilbudet om *videregående opplæring* var best kjent blant kvinnene, 41 % sa de kjente til dette. Dernest kjente en tredjedel til tilbud om *grunnskole-* og eventuelt *norskopplæring*. 23 % sa at det var mulig å ta *fagbrev* i deres fengsel, selv om to tredjedeler av disse kvinnene sonet i fengsler som *ikke* hadde et slikt tilbud. 9 % sa det var samarbeid med *høyere utdanningsinstitusjoner*. 26 % kjente ikke hva slags utdanning som ble tilbudt i sitt fengsel, og 14 % svarte ikke på spørsmålet.

En kvinne mente at «dette kunne det vært mere informasjon om». En annen ønsket «mer fokus på informasjon rundt dette».

Breivik, seniorrådgiver hos Fylkesmannen i Hordaland, sa at forskning har vist et gjentakende problem med at det er et stort gap mellom hva fengselet og skolen mener de har informert om og hva fangene selv sier at de har kunnskap om. Mange kjenner ikke til undervisningstilbudet. En mulig forklaring på dette var, ifølge Breivik, at fangene skal få ganske mye informasjon innen de første 48 timene etter innsettelse. Informasjon om skoletilbudet kommer gjerne i denne perioden, en periode som er svært kaotisk og krisepreget for de fleste. Breivik la dessuten til at mange kan ha tapsopplevelser knyttet til skolegang og at det kan gjøre det vanskelig å få med seg informasjon om undervisningstilbud.²²

²² Personlig kommunikasjon per telefon 8. februar 2018 med Paal Christopher Breivik, seniorrådgiver hos Fylkesmannen i Hordaland. Fylkesmannen i Hordaland har nasjonalt ansvar for opplæring i kriminalomsorgen (FMHO 2018)

Oppfordring om å delta

Totalt sa 43 % av JURK-utvalget at de hadde fått oppfordring om å delta i undervisning. 36 % mente de ikke hadde blitt oppfordret til dette. Resten visste ikke eller svarte ikke.

Mens 48 % (N=89) av fangene i *kvinnefengslene* hadde fått oppfordring om å delta i undervisning, var det bare 29 % (N=31) av kvinnene i *blandingsfengslene* som svarte det samme.

Kvinnene med *fullført videregående opplæring* hadde oftest blitt oppfordret til å delta i undervisningen (46 %, N=47). De som hadde høyere utdanning hadde blitt oppfordret i omtrent like stor grad. Samtidig var det også flest i denne kategorien som *ikke* hadde fått oppfordring om å delta (45 %, N=21). De som hadde grunnskole som høyeste utdanningsnivå opplevde minst oppfordring om å delta (35 %, N=31).

En kvinne mente at tilbudet ikke var for henne: «Det er bare for folk som ikke har universitet/høyskole (som jeg har)»

Hvorvidt kvinnene hadde blitt oppfordret til å delta i undervisning varierte også med kvinnes *alder*. Blant kvinnene i kategoriene 18-30 og 31-45 år, hadde 47 % (N=32 og 51) blitt oppfordret, mens andelen var 35 % for de som var 46 år eller eldre (N=37). Bare én kvinne over 60 år hadde blitt oppfordret til å delta i undervisning. En annen sa at hun ikke hadde tilbud om noen ting fordi hun var «(...) over 60 og ikke prioritert».

Utdanningstilbudets relevans

Det var flere kvinner i JURK-utvalget som mente at undervisningstilbudet var lite relevant, enn de som mente det var relevant (45 % mot 30 %). Resten visste ikke eller svarte ikke.

Over halvparten av kvinnene som hadde fullført videregående skole (N=47) eller høyere utdanning (N=25) opplevde at tilbudet var *lite relevant*. Samtidig mente 34 % av kvinnene i denne gruppa at tilbudet var relevant, mens 24 % med høyere utdanning svarte det samme.

Kvinnene som var mellom 31-45 år (N=52) var den eneste aldersgruppen der det var flere som anså tilbudet for å være i stor grad enn i liten grad relevant (46 % vs. 42 %). Kvinnene over 46 år opplevde tilbudet som *minst* relevant (50 %, N=36).

Blant kvinnene som satt i varetekt eller sonet dommer på 6 måneder eller mindre, mente 16 % (N=48) at tilbudet var relevant mot 52 % som mente at det ikke var det. Blant kvinnene som sonet lenger enn 6 måneder eller forvaring, var det like mange som anså tilbudet for å være relevant som de som ikke gjorde det (41 %, N=70).

6.1.4 Hindre for deltakelse i undervisning

Brosens m.fl. (2015) har identifisert tre typer hindre som kan vanskeliggjøre deltakelse i undervisning i fengsel: institusjonelle, situasjonelle og disposisjonelle hindre. *Institusjonelle hindre* kan dreie seg om manglende personell og ressurser, manglende informasjon om tilbudet med videre. Som navnet tilsier, handler det om forhold ved institusjonen som skaper hindre. *Situasjonelle hindre* er ofte tilknyttet fangen selv og situasjonen vedkommende befinner seg i. Det kan være at man ikke har råd til studieavgifter og pensumbøker, eller usikkerhet rundt overføring til annet fengsel eller når løslatelsen blir satt. Holdning til læring eller lese- og skrivevansker kan være eksempler på *disposisjonelle hindre* som fanger kan oppleve (s.9).

Erfaringene til JURK-utvalget kan diskuteres i lys av disse kategoriene.

Institusjonelle hindre

JURK-utvalget nevner en rekke institusjonelle hindre som kan vanskeliggjøre deltakelse i undervisning under soning.

Utvalgets *kjennskap til undervisningstilbudet* er et eksempel. Selv om 80 % kjente til at det ble tilbudt undervisning i fengselet, var det likevel 15 % som ikke visste. Videre var det et språk mellom hva slags undervisning kvinnene mente ble tilbudt sammenlignet med hvilke tilbud fengselet faktisk hadde. Flere kvinner ga også uttrykk for at de hadde fått lite informasjon om tilbudene.

Et annet eksempel er *innholdet i undervisningstilbudet*. Oversikten over kvinnenes utdanningsbakgrunn viser at 58 % hadde utdanning på fullført videregående eller høyere nivå. Samtidig er det primært undervisning opp til videregående som tilbys i fengslene der kvinner soner. Noen listet opp fag de savnet. En kvinne skrev at «[utdanningstilbudet] er bare for folk som ikke har universitet/høyskole (som jeg har)».

Flere kvinner ønsket å ta fagbrev under soning. Bare fem fengsler hadde tilbud om dette, alle blandingsfengsler med få kvinneplasser.

Også *manglende oppfølging* kan gjøre det vanskelig å delta i undervisning. En kvinne mente at det var undervisning «i navnet, ikke i gavnet. Jeg venter på tredje uke for samtale med rådgiver. Vet ikke om han/hun eksisterer». Eikeland m.fl. (2016) fant at bare én av fem fanger opplevde at de fikk den rådgivningen de trengte (s.51).

En sa at «ikke alle fag tilbys. Har man bøker til å lese selv, så får de ikke hjelp til det». En annen kvinne sa hun «ønsker selvstudie, men ting tar tid». Flere kvinner Sivilombudsmannen snakket med ønsket også mer undervisning og leksehjelp, blant annet for å videreføre utdanning de hadde påbegynt ved andre fengsler (SOM 2016b:37).

Et par utenlandske kvinner erfarte at de ikke fikk oppfølging og hjelp. «[Undervisning] er ikke for alle, for eksempel jeg har ventet i en måned for å gå på skole for engelsk språk for å kommunisere, men det var ikke ledig. Jeg venter fortsatt. Jeg har snakket med læreren, men forgjeves, de vil ikke». Jeg skulle ønske «at de skulle ta i betraktning også utenlandske personer, og særlige fordi de virkelig trenger et engelsk kurs for å kunne kommunisere, [slik] at vi ikke skal bli skjøvet til side», fortsatte hun (oversatt fra rumensk).

En rekke kommentarer går på *ressursmangler* i skoleavdelingen. En mente at «dette fengselet er for lite og alt for få skoleplasser». En ønsket «mindre nedskjæring i forhold til skole og utdanning», en annen kort og godt: «undervisning, lærere!». To kvinner ønsket (mer) tilgang til Internett.

Mulighet til å bruke Internett vil påvirke tilgangen til Internettbaserte læringsplattformer, som *Itslearning*, *Fronter* med videre. En kvinne ønsket «mulighet for høyere utdanning. Mer PC-bruk».

Dullum og Lindbo Hansen (2009) beskriver hvordan høyere utdanning har blitt avhengig av nettilgang. Som en følge av Kvalitetsreformen for høyere utdanning legger utdanningsinstitusjonene ut det meste av studieinformasjonen på nett. I tillegg skjer mye av kommunikasjonen mellom elever og mellom elever og lærere via Internettbaserte læringsplattformer. For større oppgaver, som bachelor- og mastergrader, kreves det at studentene er orientert om eksisterende forskning, informasjon som finnes på nett gjennom bibliotekbaser (s.44). Myndighetene anerkjenner derfor at IKT er et sentralt verktøy i undervisning, som gjør at elevene i fengslene ikke får et fullverdig tilbud om det ikke tilrettelegges for bruk av Internett i skolehverdagen (St.meld. nr. 27 (2004-2005):24-25). Likevel fant Dullum og Lindbo Hansen at

«fengslene praktiserer en svært restriktiv tilgang til IKT (...) og at det oppstår en kollisjon mellom Kvalitetsreformens krav om økt bruk av IKT etc i utdanningsøyemed – og fengslenes krav til sikkerhet. Dette får konsekvenser for fangestudentene. I sin ytterste konsekvens fører det til at de blir stengt ute fra høyere utdanning» (s.50).

Jewkes (2008) peker på at når fanger nektes Internetttilgang ut fra sikkerhetsvurderinger, vil fangene komme tilbake til samfunnet med alvorlige kompetansemangler. Forskning viser at manglende arbeidsmuligheter sammen med manglende bosted er de viktigste faktorene for

tilbakefall til kriminalitet. Hun mener derfor at konsekvensene av å nekte fanger tilgang til Internett er betraktelig større enn sikkerhetsrisikoen ved å la fanger ha Internett i fengsel (s.312-313).

Situasjonelle hindre

JURK-utvalget kommer også inn på momenter som kan betraktes som situasjonelle hindre for deltakelse i undervisning.

Kvinnene med kortest dommer (6 måneder eller mindre) eller som satt i varetekt, anså utdanningstilbudet for å være minst relevant av alle i utvalget. Manger m.fl. (2016) fant at *sonings-tid* var en vesentlig faktor for om fanger deltok i undervisning eller ei, ved at de som hadde korte dommer ikke så noen grunn til å påbegynne utdanning de ikke fikk fullført (s. 24). Bro-sens m.fl. (2015) pekte også på at *usikkerhet rundt løslatelsesdato* generelt kunne være en barriere for deltakelse (s.9).

Sandvik (2003) undersøkte kvinners undervisningstilbud i fire fengsler. Hun så at det var særlig viktig at kvinnene med kort soningstid fikk god oppfølging slik at de kunne fortsette utdanningsløpet etter løslatelse (s.61).

Personlig økonomi kan også være et situasjonell hinder for fangers deltakelse i undervisning. Dette hadde et av fengslene tatt høyde for ved at de tilbyr å dekke hele eller deler av utgiftene knyttet til utdanningen for fanger.

Overføring til nytt fengsel eller avdeling kan også bli et hinder. En kvinne hadde blitt overført til en annen avdeling for å slippe å sone som eneste kvinne der hun tidligere hadde vært. Avdelingen hun ble overført til hadde ikke undervisningstilbud hun kunne delta i. Kvinnen skrev at «jeg har ikke [lenger] det valget fordi jeg har valgt å sone på annen avdeling».

Utsagnet gir et eksempel på hvordan kvinnelige fanger må foreta ulike interesseavveininger basert på at de er en minoritet i fangebefolkningen, i dette tilfellet valget mellom å delta i et fangefelleskap eller å følge ønsket undervisning.

Skoleavdelingen i et blandingsfengsel sa at de må vurdere sikkerheten i situasjoner der kvinner skal delta i undervisning med menn. De sa at det var lettere å inkludere kvinnene når de er flere sammen fordi de da ikke er like sårbare som de er enkeltvis. Fordi det bare er noen få soningsplasser for kvinner i fengselet, er det ikke uvanlig at kvinner soner alene i perioder.²³

²³ Personlig kommunikasjon per telefon med Nilsen i Tromsø fengsel, 16. februar 2018

Kvinnene i blandingsfengslene hadde i langt mindre grad blitt oppfordret til å delta i undervisning sammenlignet med fangene i blandingsfengslene. En mulig forklaring på dette er sikkerhetsvurderinger som beskrevet over.

Eksemplene over illustrerer at det ikke bare er omfanget av tilbud i seg selv som kan legge begrensinger for kvinnelige fanger, men at også *soningsforholdene mer generelt* kan påvirke hvilke tilbud kvinner får i fengsel eller hvorvidt kvinner benytter seg av tilbudene. Kvinner og lærere Sandvik intervjuet beskrev hvordan bekymringer knyttet til familiesituasjonen og savn av barn hadde betydning for enkelte fangers evne til å konsentrere seg om skolearbeid. Dette er en særlig utfordring for kvinner, både fordi mange har hatt daglig omsorg for sine barn før fengsling og fordi mange soner langt unna hjemstedet (2003:33-34). Dette er også tilfellet for mange kvinner i JURK-utvalget, slik jeg har beskrevet i kapittel 5. Savn og bekymringer vil dermed også kunne gi eksempler på forhold som kan påvirke undervisningssituasjonen for kvinnelige fanger. *Innvirkningen* bekymringer og engstelse har på kvinnene har glidende overganger til det Brosens m.fl. betegner som disposisjonelle hindre.

Disposisjonelle hindre

Alder kan være en faktor som kan ha betydning for om fanger deltar i undervisning. Tilbakemeldingene fra JURK-utvalget var at de eldste kvinnene i minst grad hadde blitt oppfordret til å delta i undervisningen. Å få oppmuntringer kan være utslagsgivende for deltakelse, ikke minst for de som har negative erfaringer forbundet med utdanning (Manger m.fl. 2016:53). *Negative erfaringer med skolegang* kan dermed også være et disposisjonelt hinder, uavhengig av alder.

Myndighetenes sentrale målsetning med fengselsundervisning er å være «et viktig bidrag for kvalifisering til arbeidslivet og generell livsmestring, og til rehabilitering (...)» (St.meld. nr. 27 (2004-2005):21). Dersom fengselet formidler et perspektiv på utdanning som først og fremst et middel for arbeidskvalifisering, er det en fare for at fanger som *ikke* skal tilbake i arbeidslivet opplever at utdanning ikke er et tilbud som er beregnet på dem. Dette kan eksempelvis være tilfellet for en del eldre fanger. Hvordan utdanningen organiseres og hvem som oppfordres til å delta er eksempler på institusjonelle forhold. Imidlertid kan institusjonens syn på hvem som bør delta og hva som er formålet med undervisningen ha innvirkning på kvinnes motivasjon, eller *om de selv anser seg for å være i målgruppen* for tilbudet. Uttalelsen fra kvinnen som sa hun var «(...) over 60 og ikke prioritert» kan indikere at hun opplever at tilbudet om utdanning ikke er tiltenkt henne, på grunn av hennes alder.

En kvinne skrev at «på eget initiativ er det muligheter for personlig tilrettelegging av praksis eller videreutdanning». Dersom utdanning og tilrettelegging er avhengig av personlig initiativ,

vil individuelle forhold som utdanningsmotivasjon, tidligere erfaringer, eventuelle lese- og skrivevansker med videre kunne bli avgjørende for deltakelse.

6.2 Arbeid

Arbeidsdriften utgjør omkring 75 % av aktivitetstilbudet i kriminalomsorgen og er, i motsetning til skolen, et internt tilbud (KDI 2018d). Samtidig har kriminalomsorgen et mål om «forpliktende samarbeid med andre samfunnsaktører», blant annet å tilrettelegge for økt samarbeid mellom arbeidsdrift, skole og NAV (KDI 2015-2018:3). Hovedformålet er å gi kvalifikasjoner til arbeidslivet etter endt soning og å tilby arbeidstrening. Arbeidstreningen skal videre bidra til mestring og motivasjon for videre arbeid. Samtidig skal behovene tilpasses ulike grupper fanger (ibid:1).

I de følgende avsnittene vil jeg gjøre rede for arbeidstilbudene i fengslene der kvinner soner og JURK-utvalgets erfaringer med tilbudene. Avslutningsvis vil jeg komme inn på hvilke ønsker kvinnene har til arbeidstilbudet.

6.2.1 Kvinnenes arbeidstilbud

Sammenlagt svarte 39 % av kvinnene i JURK-utvalget at det var tilbud om arbeid i fengselet. 28 % mente det ikke var tilbud om arbeid og nesten like mange visste ikke eller svarte ikke på spørsmålet.

Kvinnene ble videre spurt om *hva slags arbeid* de kunne velge mellom. 48 kvinner svarte på spørsmålet. Den største gruppen sa at de hadde arbeid på kjøkken. Deretter ble vask, mekanikk og systue nevnt av omtrent like mange. Noen skrev at de pakket skruer. For øvrig drev enkelte med byggfag, drivhus, dyrehold eller frisør. Ni kvinner sa at det ikke var noe tilbud i deres fengsel.²⁴

Tilbudene i *kvinnefengslene* kan hovedsakelig oppsummeres i to kategorier: enkelt monterings- eller pakkearbeid og klassisk hus- eller håndarbeid. Eksempler på førstnevnte kategori er montering av ventilasjonsvifter i Ravneberget fengsel og skruepakking i Kragerø. Sandefjord fengsel hadde også delvis tatt inn skruepakking i arbeidsdriften våren 2017. Renhold, matlaging og systue gir eksempler på den andre kategorien arbeid som tilbys i kvinnefengslene.

²⁴ Vedlegg 3 Utdannings- og arbeidstilbudet i fengslene våren 2017 gir en mer detaljert oversikt over tilbudene i fengslene. Opplysningene er basert på tilbakemeldinger fra fengslene eller Sivilombudsmannen.

Det var store variasjoner i tilbudene i *blandingsfengslene*. Blant de som gjorde rede for tilbudene, var det et spenn i alt fra tre til tretten forskjellige arbeidstilbud. Tre- og snekkerarbeid, matlaging/kjøkken, mekanikk/teknikk, renhold og hage-/gartnerarbeid var mest utbredt.

6.2.2 Erfaringer med arbeidstilbudet

JURK-utvalget ble spurt om de var fornøyd med arbeidstilbudet. Omtrent halvparten svarte ikke eller sa at de ikke visste.²⁵ Blant de øvrige var over halvparten «lite fornøyd» med arbeidstilbudet (N=64). En fjerdedel var veldig fornøyd og omtrent like mange var «passe fornøyd».

Både i *kvinnefengslene* og i *blandingsfengslene* var rundt en fjerdedel «veldig fornøyd» med arbeidstilbudet. Samtidig oppga 58 % (N=46) av fangene i kvinnefengslene at de var «lite fornøyd», mens 33 % (N=18) av kvinnene i blandingsfengslene sa det samme. Langt flere kvinner i blandingsfengslene var dessuten «passe fornøyd», sammenlignet med fangene i kvinnefengslene (44 % vs. 15 %).

Det var færrest i aldersgruppen 18-30 år (N=19) som sa de var veldig fornøyd med tilbudet. 5 % var veldig fornøyd, mens 42 % var lite fornøyd. I aldersgruppen 45 år og eldre (N=19), var en fjerdedel av kvinnene veldig fornøyd, mens 63 % var lite fornøyd. Aldersgruppa 31-45 var mest tilfreds, blant disse var 38 % (N=26) veldig fornøyd. Samtidig var halvparten lite fornøyd.

Halvparten av kvinnene med bosted i utlandet svarte på spørsmålet. 27 % (N=11) var veldig fornøyd, mens 63 % var lite fornøyd.

Selv om det var lav svarprosent på spørsmålet, skrev kvinnene en del kommentarer til arbeidstilbudet. Noen kommenterte *erfaringene* de har med arbeidsdriften, mens andre beskrev *ønsker* til tilbudet.

Lite kvalifiserende og kjedelig

Fire kvinner hadde kommentarer til skruepakkingen eller ventilasjonsviftemonteringen. «We just put screws in a box. Boring 5 hours every day», skrev en. Vi har «INGEN [tilbud]. Vi MÅ pakke skruer fra 8.30-14.30. Arbeidsnekt fratar deg mulighet til løslatelse på 2/3 [sonings-tid]», skrev en annen. «Vi sitter stort sett på ‘verkstedet’ og ‘monterer’ lufteventiler og bretter

²⁵ Tallene i de følgende avsnittene er basert på de som svarte på spørsmålet, fratrukket de som svarte «vet ikke».

pappkartonger til diverse produkter. Minner mest om en vernet bedrift enn arbeidsopplæring for relevant arbeid senere». En tredje omtalte tilbudet som «Dårlig sysselsetting hvor man lærer lite som kan hjelpe på utsia».

Sivilombudsmannen har kritisert skruepakkingen. «Arbeidet er rutinepreget og gir ingen kvalifikasjoner som kan nyttiggjøres etter endt soning». Forklaringen på hvorfor fangene ble satt til denne typen arbeid var at «fengselet har et inntjeningskrav, og at det derfor var utfordrende å tilby oppgaver som ville kunne bistå innsatte med reell arbeidstrening» (SOM 2016b:35-36).

I følge Kriminalomsorgens arbeidsdriftsstrategi (2015-2018) er imidlertid formålet med arbeidsdriften å

«(...) gi innsatte kvalifikasjoner for å delta i arbeidslivet etter endt straffegjennomføring. Innsatte skal så langt det er mulig gis tilbud om aktivisering som kan gi dem kompetanse og kvalifikasjoner til å være i et ordinært arbeid på dagens arbeidsmarked» (KDI 2015-2018:2).

Videre fremkommer det at fanger «bør tilbys arbeid som i størst mulig grad likner og kvalifiserer for et ordinært arbeidsliv ute i samfunnet. Produksjon og salg i arbeidsdriften skal ikke redusere innsattes muligheter til å delta i kvalifiserende tiltak (...)» (ibid:6).

Det er vanskelig å se at arbeidstilbudet i Kragerø og Ravneberget fengsler ivaretar målene for arbeidsdriften i fengslene. Samtidig fremstår det som det er fengselets inntjeningsbehov som har blitt prioritert fremfor et kvalifiserende tilbud (SOM 2016b:36).

Kjønn som bestemmende for tilbudet

Fire kvinner opplevde at de fikk et dårligere tilbud fordi de var kvinner. En skrev at tilbudet var *tilpasset menn*. «Arbeidstilbud for kvinner er basert på menns tilbud. Verksted, Tip²⁶ og skole. Menn har i tillegg også mulighet til å jobbe ute, det har ikke kvinner! (...)».

I rapporten om likeverdige soningsforhold for kvinner og menn, påpekes det at det foreligger lite kunnskap om hvilke tilbud kvinner ønsker. I ni av ti blandingsfengsler hadde kvinnene i utgangspunktet samme tilbud som menn, men om tilbudet var likeverdig i form av å være «tilpasset kvinner» var uklart (KDI 2015:54-55). Rapportens funn støtter dermed opp om kvinnens oppfatning om at arbeidstilbudet i blandingsfengslene er basert på menns behov.

²⁶ Teknikk og industriell produksjon (utdanning.no 2018)

En annen kvinne opplevde at *bare menn fikk tilgang* til arbeidet. Det «finnes arbeidsopplæring, men plassene er opptatt av menn. [Skulle ønske det ble tatt] mer hensyn til kvinner». En tredje hadde verken tilbud om undervisning eller arbeid fordi hun hadde overført til en avdeling hvor hun kunne sone i fellesskap med andre kvinner. Ved denne avdelingen hadde ingen kvinner tilbud.

Sivilombudsmannen har sett eksempler på at kvinners tilgang til arbeid har vært nedprioritert av ressurs- eller sikkerhetshensyn (SOM 2016b:36). I Bergen fengsel var for eksempel flertallet av kvinnene ved en av enhetene uten arbeid eller skoleplass. De som hadde tilbud, hadde det kun i noen timer om dagen eller i svært korte perioder. Når de ikke var i arbeid eller skole, ble de innelåst fra morgenen og frem til kl. 15, unntatt utlåsning til lunsj. Flere opplevde dette som svært tungt. Fagforeningen i fengselet sa at kvinner risikerer å bli nedprioritert fordi de er i mindretall (SOM 2014:14-15).

KDI fant noe av det tilsvarende i sin undersøkelse om likeverdige soningsforhold. Åtte av ti fengsler der menn og kvinner soner sammen ga uttrykk for at det var ressurskrevende å syssette begge kjønn, fordi det krevde ekstra tilsyn å sikre kvinnene en trygg hverdag. Kun i fire av fengslene var det egne tilbud til kvinnene (2015:54-55). Haugen (2006) gjennomførte intervjuer med kvinner i blandingsfengsler. Flere kvinner kritiserte fengslene for å ikke ta hensyn til at det sonet kvinner der. De opplevde at fengslene bare tilrettela for menn (s.9).

En kvinne i JURK-utvalget opplevde arbeidstilbudet ved Bredtveit som «rett og slett *diskriminerende*» (min kursivering). Tilbudet i fengselet går hovedsakelig ut på klassisk hus- og håndarbeid, og har siden 1989 blitt kritisert for å sosialisere kvinnene inn i en husmørrolle (Kvinnesoningsutvalget 1989:308; Vegheim 1995:112; Hoel 2013:56 flg.). Det er også en fare for at arbeid som ikke krever intellektuelle eller manuelle ferdigheter vil kunne oppleves som både unyttig, ydmykende og nedvurderende (Haugen 2006:8). Utsagnet fra kvinnen om arbeidsdriften som «vernet bedrift» tyder på det.

CPT har sett at det er et gjentakende problem at kvinnelige fanger blir gitt kjønnsstereotype arbeidsoppgaver:

«Women deprived of their liberty should enjoy access to meaningful activities (...) on an equal footing with their male counterparts. (...) CPT delegations all too often encounter women inmates being offered activities which have been deemed 'appropriate' for them (such as sewing or handicrafts), whilst male prisoners are offered training of a far more vocational nature» (CTP 2011a:94).

Utsagnet fra CPT viser at også menns tilbud kan være basert på kjønnsstereotyper. Imidlertid er slike oppgaver ofte mer arbeidskvalifiserende enn det klassiske hus- og håndarbeidsoppgaver vil være (Vegheim 1995:112).

6.2.3 Kvinnenes ønsker

Tolv kvinner ga uttrykk for hvilke oppgaver de kunne ønske at de fikk tilbud om i fengsel. Hovedsakelig gjaldt dette oppgaver som er *relevant for livet utenfor fengsel* eller som på ulike måter var bedre *tilpasset deres behov*. Enkelte listet også opp *spesifikke ønsker*.

En kvinne ville ha «arbeidsopplæring som er relevant for livet utenfor». En annen ønsket «å lære noe på arbeidsstua som vi blir utlært eller får diplom på og som vi kan arbeide med etter soning». En tredje ønsket «større tilgang til kurs (det er lang venteliste på blant annet IT-kurs). Flere kurs. Arbeidsopplæring. Mulighet for flere å få papirer og kursbevis som er til nytte ute». En fjerde påpekte at man «i noen mannlige fengsler kan utdanne seg til for eksempel bilmekaniker, det kan man ikke i kvinnefengsel».

Disse kvinnenes ønsker er dermed i tråd med det som er formålet med arbeidsdriften i fengsel: kvalifisering til arbeidslivet etter soning (KDI 2015-2018). Også kvinnene Haugen intervjuet ønsket arbeid de kunne bruke utenfor fengselet (2006:8).

Lien og Olsen (2008) beskriver hvordan mange fanger har lav sannsynlighet for å bli innkalt til jobbintervju på grunn av arbeidsgivers fordommer mot straffedømte. Mulighetene for kvalifiserende arbeidspraksis under soning er derfor «svært viktig med hensyn til integrering, sosiale nettverk og mulighet til å komme inn i – eller tilbake til – arbeid etter endt soning» (s. 19).

En kvinne ønsket «mer fokus på arbeid som er mer *kvinnerettet*. Kontor eller sekretær for eksempel» (min kursivering).

Andre undersøkelser har vist at noen kvinner ønsker å holde på med «typiske kvinneoppgaver». Dette ble forklart med at det gir en mulighet til å føle seg som «ordentlige kvinner» etter å ha opplevd at noe av kvinneligheten var blitt fratatt dem ved fengslingen (Sandvik 2003:147; Hoel 2013:105-106).

Flere kvinner i JURK-utvalget ønsket imidlertid også arbeidsoppgaver som tradisjonelt har blitt forbundet med menn. En ønsket å få skolering til å bli «mekaniker eller elektriker», en annen ønsket «truckkurs». En tredje ønsket å bli «møbelsnekker».

Det at enkelte kvinner i JURK-utvalget oppfatter arbeidstilbudet som kjønnsstereotypt, mens andre ønsker arbeid som er mer «kvinnerettet», viser at det ikke finnes én fasit på hva kvinner ønsker. Videre kan kommentarene si noe om de forskjellige *formålene* kvinnene har med deltakelse i arbeid. Jeg vil komme inn på dette i de neste avsnittene.

6.3 Motivasjon for utdanning og arbeid

Redegjørelsen om JURK-utvalgets erfaringer med undervisnings- og arbeidstilbudet avdekker forskjellige synspunkter på hva kvinnene ønsker å oppnå med aktivitetene i fengsel. Utdanning og arbeid kan forankres i ulike rasjonaliteter (se f.eks. Manger m.fl. 2016:31 flg). I det følgende vil jeg drøfte utvalgets erfaringer ut ifra tre slike perspektiver: et *middel for å kvalifiseres til arbeidslivet*, et *mål i seg selv* og *situasjonen fangen befinner seg i*.

Kvalifisering til arbeidslivet

Som redegjort for i 6.1.4 og 6.2.3, ga flere kvinner i JURK-utvalget uttrykk for at de ønsker å delta i aktiviteter som er relevante for livet etter fengsel og som kan gi en inngang til arbeidsmarkedet på «utsiden». Dette støttes opp om av forskningen til Manger m.fl. (2016), som har vist at den viktigste motivasjonen for fanger til å ta utdanning i fengsel er knyttet til en fremtid der lønnet arbeid og et bedre liv er sentrale elementer (s.48). Yrkeslivskvalifisering er også myndighetenes sentrale mål for opplæring og arbeid i fengsel, med utgangspunkt i formålene om rehabilitering og normalitet i straffegjennomføringen (St.meld. nr. 37 (2007-2008):110-111; KDI 2015-2018; St.meld. nr. 27 (2004-2005):12).

Flere kvinner i JURK-utvalget ønsket for eksempel å kunne ta fagbrev mens de sonet. Bare fem fengsler hadde imidlertid tilbud om dette, alle blandingsfengsler med få kvinneplasser. Flere ønsket også et større og bedre kurstilbud som ga kursbevis eller annen bekreftelse på deltakelse, eller å kunne delta i arbeid som kunne kvalifisere til arbeidslivet.

Utdanningsnivået til JURK-utvalget ligger noe under snittet for den generelle kvinnebefolkningen, men er på et høyere nivå enn det som har kommet frem av en del tidligere forskning om utdanningsnivået til (kvinnelige) fanger (for eksempel Friestad og Skog Hansen 2004; Skarøhamar 2002). En stor andel av fangene i JURK-utvalget hadde allerede oppnådd det utdanningsnivået som tilbys i fengsel. Dette kan forklare at over halvparten av kvinnene som hadde fullført videregående eller som hadde høyere utdanning mente at undervisningstilbudet i fengselet var *lite relevant* (se 7.1.3).

Eikeland m.fl. (2016) har på oppdrag fra Fylkesmannen i Hordaland fulgt utviklingen i fangers utdannings- og arbeidsbakgrunn gjennom flere år. De fant at prosentandelen kvinnelige fanger som hadde hatt faglært arbeid og arbeid som krever høyere utdanning hadde steget

sammenlignet med tidligere undersøkelser (2009 og 2012). Samtidig fant de en «kraftig nedgang i undervisningsaktivitet i fengslet». En mulig forklaring på dette var at utdanningsnivået i fangebefolkningen har steget (s.69-70). Forskerne peker på at det økte utdanningsnivået i fangebefolkningen, og generelt at fanger ikke er en ensartet gruppe, må få konsekvenser for variasjonen av utdanningstilbud som er tilgjengelig i fengslene. Blant annet bør det tilrettelegges bedre for at fanger kan ta høyere utdanning under soning (s.72-73).

Oversikten over undervisnings- og arbeidstilbudene i fengslene der kvinner soner viser generelt at det er store forskjeller i hvilke tilbud fangene har tilgang på. Særlig arbeidstilbudene i de rene kvinnefengslene bærer preg av å være lite arbeidskvalifiserende, stikk i strid med kvinnenes ønsker og myndighetenes målsettinger.

Et mål i seg selv

En annen måte å betrakte utdanning og arbeid på, er at det å lære, bruke sine evner og få utvikle seg er et mål i seg selv – uavhengig av om tiltakene vil kvalifisere til arbeidslivet etter soning eller ikke.

Kvinnene i JURK-utvalget som hadde fullført videregående opplæring, var de som i størst grad anså tilbudet for å være relevant. Dette er interessant med tanke på at få fengsler hadde tilbud om utdanning ut over videregående nivå, et nivå som disse kvinnene allerede hadde oppnådd. Dette kan tyde på at det ikke bare er *formell kvalifisering* som kvinnene legger i relevans.

Manger m.fl. (2016) fant at glede og tilfredsstillelse ved å lære nye ting var det utsagnet som fangene kjente seg mest igjen i, etter utsagnet om utdanning som middel til å få et bedre liv (s.31). Det var særlig de eldste fangene som så en egenverdi i utdanning (s.36).

Enkelte av de eldste fangene i JURK-utvalget oppfattet at de ikke ble prioritert og at tilbudet var tiltenkt de yngre fangene. Denne oppfatningen kan ha blitt styrket av at de eldste fangene i utvalget i minst grad hadde blitt oppfordret til å delta. Med et instrumentelt syn på arbeid og utdanning som middel til yrkeskvalifisering, er det mulig at eldre fanger kan oppleve at de ikke like selvfølgelig kan ta del i disse tilbudene, selv om mange vil kunne ha glede av det.

En del av kvinnene som var satt til å pakke skruer eller montere ventilasjonsvifter uttrykte misnøye med arbeidet. I tilfeller hvor arbeidet er rutinepreget og monotont, vil det kunne oppfattes som verken arbeidskvalifiserende eller verdifullt i seg selv.

Fengselssituasjonen

Giertsen stiller spørsmålet: Hvem vil være fange? Fangerollen er «tvunget på et menneske med lov og dom. Hensikten er at han eller hun skal oppleve straffen som et onde» (2012a:59). Fangerollen kan gi utgangspunkt for en tredje motivasjon for å delta i undervisnings- og arbeidstilbud: mulighetene til å gå inn i en annen rolle, som «elev»/«student» eller som «arbeidstaker».

Flere kvinner i JURK-utvalget svarte at det ikke finnes arbeidstilbud i deres fengsel, selv om det var tilbud om – og de eventuelt også var sysselsatt med – skruepakking, ventilasjonsviftemontering eller systue. Dette kan gi et signal om at de ikke anser aktivitetene på arbeidsdriften for å *være* arbeid.

En kvinne ga direkte uttrykk for dette. Hun svarte følgende på spørsmålet om det var arbeidstilbud i hennes fengsel: «INGEN. Vi MÅ pakke skruer fra 8.30-14.30. Arbeidsnekt fratrar deg mulighet til løslatelse på 2/3». Uttalelsen gir en indikasjon på at kvinnen ikke opplever oppgaven hun blir pålagt som et *arbeidstilbud* og videre at plikten til å delta nettopp henger sammen med fangerollen. Trusler om sanksjoner hvis hun ikke deltar kan ytterligere understreke forskjellen mellom situasjonen hun befinner seg i som fange, sammenlignet med en «vanlig» arbeidstakersituasjon.

En fange Viljugrein (2004) intervjuet sa at «skolen dreper fengsel» i betydningen av at skolen ga mulighet til å bruke den tiden man «mister» i fengsel til noe positivt. I tillegg muliggjorde skolen at fangene kunne føle seg som «mennesker, som elever, ikke som fanger». Flere trakk frem betydningen av at lærerne så på dem som elever og behandlet dem deretter som noe som bidro til dette (s.23-24).

Kvinnene Sandvik (2003) intervjuet trakk frem noe av det samme. Noen brukte også skolen som et fristed fra personlige problemer, ikke minst fordi skolegang krever at man konsentrerer seg om fag slik at det blir mindre tid til å fokusere på problemene. Enkelte mente at skolen i større grad hadde denne effekten sammenlignet med arbeidsstua. Skolen kunne i tillegg representere et fristed fra fengselet ved at betjentene ble byttet ut med lærere og fordi importerte tjenester²⁷ ikke har kontrollopgaver (s.63-68).

Ved siden av formålet om rehabilitering, har myndighetene også et mål om at arbeids- og utdanningstilbudet skal bidra til normalitet i fangehverdagen (St.meld. nr. 37 (2007-2008):9-10). Å kunne innta en rolle som elev/student eller arbeidstaker kan være med på å oppfylle et

²⁷ Henvisning til importmodellen. Se kapittel 4.1

slikt formål. Dette forsetter imidlertid et aktivitetstilbud som reelt sett speiler tilbudene som finnes i samfunnet for øvrig.

7 Helse og rus

Selv om en person får status som fange, har man fortsatt de samme rettighetene som andre borgere. Dette gjelder for eksempel rettigheter til helse- og omsorgstjenester (St.meld. nr. 37 (2007-2008):22). Helsetjenester og rusmestring har som formål å fremme idealet om rehabilitering og bidra til humanitet i straffegjennomføringen. I tråd med importmodellen er det kommunene som har ansvar for helse- og omsorgstjenestetilbudet til fanger i (se kapittel 4). Fængselslege og fængselspsykeleier er derfor personell som kommunen har gitt i oppgave å yte disse tjenestene i fengsler (HDIR 2013/2016:2 og 9).

Retten til helsetjenester og rusmestring blir altså ikke endret av at man sitter i fengsel. Men hvordan blir disse tjenestene preget av at de tilbys innenfor fængselsmurene? Jeg vil diskutere dette i kapittel 7.3 med bakgrunn i erfaringene til JURK-utvalget og andre studier som har undersøkt dette.

7.1 Helse

Helse kan betraktes som et speilbilde av hvilke rammevilkår den enkelte er satt til å leve under (Fugelli og Solbakk 2003:1721). Fangers helse kan altså speile livsvilkårene før soning, men også forholdene i fengsel.

Innledningsvis vil jeg se på fangers helseutfordringer, både hva JURK-utvalget har svart og hva annen forskning har kommet frem til. Noe av denne forskningen ser hele fangebefolkningen under ett, og noe forskning trekker også frem kjønnsforskjeller. Deretter vil jeg se på hvordan livet *i fengselet* kan påvirke fangenes helse, og dernest kvinnenens erfaringer med og ønsker til helsetilbudet i fengsel.

7.1.1 Helseutfordringer i fangebefolkningen

Halvparten av JURK-utvalget oppga at de gikk på reseptbelagte medisiner før soning. En tredjedel brukte ikke medisiner. Dette indikerer at mange har eller har hatt en form for sykdom med behandlingsbehov før de kom i fengsel.

Revdal fant i sin levekårsundersøkelse at halvparten av fangene (både kvinner og menn) slet med langvarige *somatiske sykdommer* (2015:37). Denne bekreftet tilsvarende funn i Friestad og Skog Hansens levekårsundersøkelse fra 2004. Halvparten av fangene i deres undersøkelse svarte at de hadde en eller flere kroniske sykdommer. I den generelle befolkningen er det tre av ti som svarer det samme. Utvalget oppga at dette i hovedsak dreide seg om muskel- og skjellettplager, leversykdommer, psykiske problemer og astma- og allergiplager (s. 45-46).

Cramer (2014) gjennomførte en landsdekkende, representativ undersøkelse av forekomst av *psykisk lidelse* blant domfelte i norske fengsler. Konklusjonen var at fanger hadde betydelig høyere grad av psykiske lidelser enn den generelle befolkningen, på linje med funn i tilsvarende utenlandske undersøkelser. Cramer fant at kun 8 % *ikke* hadde noen tegn til psykisk lidelse, mens 73 % hadde en form for personlighetsforstyrrelse, nesten 30 % hadde hatt alkoholmisbruk eller -avhengighet, halvparten narkotikamisbruk eller -avhengighet og 42 % hadde en angstlidelse. Nesten en av fem hadde ADHD og 12 % hadde påvist risikofaktorer for selvmord (s. 5).

Mens Cramer og Revold ikke dokumenterte vesentlige kjønnsforskjeller i sine undersøkelser, fant Amundsen (2011) flere kjønnsforskjeller i fangers psykiske helse. To studier blant 316 fanger i syv norske fengsler viste blant annet at der seks av ti kvinner slet med angst under soning, svarte fire av ti menn det samme. Kvinnene slet også i langt større grad med angst *før* soning sammenlignet med mennene. Mens en femtedel av mennene oppga at de hadde forsøkt å ta sitt eget liv før soning, gjaldt dette dobbelt så mange av kvinnene (42 %) (s. 7-8).

Kvinnelige fangers *overgrepserfaringer* er et mye omtalt tema om denne befolkningsgruppa. Erfaringer med seksuelle overgrep vil kunne ha stor betydning for på både psykisk og fysisk helse, samt behov for tilrettelegging i helsetjenestene. Amundsen gjennomførte i 2008/2009 en kvantitativ undersøkelse i de tre daværende kvinnefengslene i Norge. Fire av ti kvinner oppga at de hadde opplevd seksuelle overgrep som voksne, mens seks av ti hadde vært utsatt for seksuelle overgrep som barn. Amundsen bemerker at traumebelastningen og følelsen av avmakt vil kunne være så stor at mange vil slite med alvorlige psykiske ettervirkninger, blant annet depresjon, selvmordstanker og post-traumatisk stresslidelse, også mange år etter at de har blitt voksne (2010:30-31).

Forskningen viser dermed at fangebefolkningen i større grad sliter med somatiske og psykiske lidelser sammenlignet med befolkningen for øvrig. Det er forskjellige synspunkter på hvorvidt kvinnelige fanger sliter med psykiske lidelser i større grad enn mannlige fanger, men forskningen bekrefter at begge fangegruppene har omfattende fysiske og psykiske plager.

7.1.2 Fengslingens påvirkning på kvinnes helse

Påvirkning på fysisk helse

Omtrent halvparten av JURK-utvalget sa at de var misfornøyd med treningstilbudet i fengsel, og mange mente det var et dårlig eller utilstrekkelig tilbud om utendørsaktiviteter. Fysisk aktivitet er en sentral forutsetning for god psykisk og fysisk helse. Det er godt dokumentert at fysisk aktivitet kan gi stor helsegevinst, samt forebygge utvikling av blant annet hjerte- og

karsykdommer, høyt blodtrykk, diabetes type 2, overvekt, ulike kreftformer mv. (HOD m.fl. 2005-2009:10). Helsedirektoratet skriver i veileder om helsetjenester i fengsel at fordi fanger har begrensede muligheter til å bevege seg, vil de ha «særlig behov for å delta i tilrettelagt aktivitet, inkludert fysisk aktivitet» (HDIR 2013/2016:30).

Mange kvinner i JURK-utvalget var misfornøyd med små luftegårder. «Vi går og går rundt asfalten». «Luftegård 1 time per dag 25 km². FRUSTRERENDE». «[Luftegården] er veldig liten og lukket som et bur». I Kragerø fengsel er luftegården asfaltert og omgitt av høye vegger med nettinggjerd over. Denne gir svært begrensede muligheter til fysisk aktivitet (SOM 2016b:24).

Flere kvinner har dessuten bare én time utendørs hver dag. Mange ønsker å være «mer ute», ha «mer gåturer», «mer lufting». En skriver: «Helt meningsløst og unødvendig sendrekthet/treghet for å få utklarering. Virker som fra fengselets side ikke er ønskelig at innsatte får gå ut på tur». Retningslinjene til straffegjennomføringsloven anbefaler minst én time i friluft hver dag, men utvidet utetid når dette er praktisk mulig (retningslinjene til § 22).

Noen fengsler har satt av tid til trening på bestemte utedager eller har lister man kan skrive seg på. Mange kvinner synes dette er for lite og flere skriver at det er lange ventelister for å få plass. «It could be better if we had more hours in the week», skriver en. En vil ha mulighet til å trene «flere ganger i uka», en annen ønsker «hyppigere tilbud samt eget treningsrom».

Mange mener at tilbudet ikke er tilrettelagt for kvinner. En savner «apparater tilpasset kvinner». En annen sier at «før var det bare menn her og det syns på treningsrommet». En ønsker «flere apparater eller treningsrom for kvinner. Vi har ikke for eksempel step, yoga osv. Mer typisk vekter osv». I noen blandingsfengsler skriver kvinnene at de ønsker «egne treningstider kun for damer».

Flere ønsker mer kunnskap om fysisk aktivitet og trening, samt fellestrening og veiledning. En ønsker «mer kunnskap om hvordan og hva vi kan gjøre». «Det kunne vært mer hjelp med motivasjon», skriver en annen.

Kvinnene oppgir her en rekke barrierer for fysisk aktivitet i tiden de sitter i fengsel. Det er dermed en risiko for at flere vil ha en fengselstilværelse preget av inaktivitet som kan ha negativ effekt på fangenes helse.

En kvinne hadde positive opplevelser med tilrettelegging for fysisk aktivitet. Hun sonet i et åpent fengsel (med menn) der de blant annet ble tatt med på «fjellturer nesten hver helg». Flere av de åpne fengslene har store utendørsområder med turmuligheter samt organiserte turer i

helgene, som både fanger og betjenter fortalte om da vi var i fengselet. Det er imidlertid få kvinner som soner i disse fengslene.²⁸

Etter å ha besøkt åtte fengsler der kvinner soner, var konklusjonen til Sivilombudsmannen at muligheten for fysisk trening og utetid var gjennomgående langt dårligere for kvinner enn for menn og at størrelsen på luftegårdene og deres fasiliteter begrenset mulighetene for aktivitet (sitert i LDO 2017:19).

Fanger Hammerlin (2015) har snakket med og har karakterisert «et helsemessig tap» eller «ned-satt helse» på grunn av et innestengt liv med lite bevegelse og mye stillesitting som en egen form for pinsel ved fengsling (s.152).

Påvirkning på psykisk helse

Undersøkelsene om fangers helseutfordringer referert til innledningsvis, viser at svært mange fanger sliter med psykiske lidelser. I JURK-utvalget sa 54 % at de hadde slitt psykisk i løpet av tiden de hadde sittet i fengsel. En tredjedel av kvinnene sa at de ikke hadde eller hadde hatt psykiske problemer under soning.

Det var særlig de yngste fangene som sa at de hadde psykiske plager. Blant kvinnene som var yngre enn 30 år, sa nesten syv av ti sa de slet psykisk (N=32). Fire av ti kvinner som var eldre enn 45 år svarte det samme (N=36).

Forekomsten av psykisk lidelse under fengsling var markant høyere blant fangene som hadde opplevd å bli satt i isolasjon i løpet av soning. Av disse slet 74 % psykisk (N=27). Jeg vil komme tilbake til denne fangegruppa i kapittelet om isolasjon.

Det godt dokumentert at fengselsoppholdet i seg selv kan være psykisk belastende, og at psykiske problemer både kan oppstå og forverres i fengsel (se for eksempel Sykes 1958/2007:63 flg; Mathiesen 2007:198-201).

Skarðhamar (2002) undersøkte hvordan den psykiske helsen til fanger ble påvirket av fengselsoppholdet. Han fant at en tredjedel opplevde en forbedring, en tredjedel oppga at det ikke var noen forskjell og en tredjedel opplevde en forverring (s. 87). Når det gjaldt de som opplevde en *bedring*, fant Skarðhamar at de som hadde oppgitt narkotikabruk i størst grad opp-

²⁸ Trondheim fengsel avdeling Leira har 4 plasser, Bergen fengsel avdeling Osterøy har 9 plasser og Sandeid fengsel har 8 plasser til kvinner (kriminalomsorgen.no).

levde en forbedring av å sitte i fengsel. Han understreket samtidig at fengsel ikke er en «kuranstalt», og at mange likevel kan føle ubehag eller pinsler ved å sitte i fengsel (ibid:87-88).

Sykes har listet opp fem sentrale pinsler ved fengselsstraffen («pains of imprisonment») – *forhold som kan gjøre soningen (psykisk) belastende*: frihetsberøvelse, berøvelsen av eiendeler og tjenester, fraværet av heteroseksuelle forhold, berøvelsen av autonomi og av personlig sikkerhet (1958/2007:63-83). Den norske fengselsforskeren Hammerlin har siden 1980-tallet gitt ut «Fangenes tapsliste» som bygger videre på Sykes' liste, men som er basert på norske forhold (2015:149).

Når det gjelder selve frihetsberøvelsen, medfører dette naturligvis en begrensning i individets muligheter til å bevege seg. Denne siden av saken er imidlertid, ifølge Sykes, mye mindre inngripende enn at frihetsbevegelsen forhindrer kontakt med familie, venner og andre nærstående (1958/2007:65). Dette kan ha stor innvirkning på den psykiske helsen.

I kapittel 5 om kontakt med nærstående under soning skriver jeg om hvordan begrensningen i sosial kontakt er svært tyngende for mange kvinner i JURK-utvalget. Ikke minst gjelder dette de begrensningene som mødrene i JURK-utvalget rapporterer om knyttet til det å ha kontakt med sine barn. En kvinne skriver at hun «blir deprimert av å være borte fra de [hun] elsker» som svar til spørsmålet om hun har slitt psykisk under soning. En annen kvinne skriver at «mer besøk av nærmeste» ville gjort det lettere å takle psykiske problemer i fengsel.

«The worst thing about prison is you have to live with other prisoners» sa en av Sykes' informanter (Ibid: 77). Flere kvinner i JURK-utvalget ser på samvær med andre fanger som en belastning ved fengslingen. En kvinne skrev at hun opplevde omgivelsene som «utrygge» og en annen sa hun ble «deprimert av å sone med nåværende kriminelle».

Kvinnene i JURK-utvalget opplever ikke bare begrensninger i mulighetene til å ha kontakt med sine nærstående, men blir samtidig tvunget inn i et sosialt felleskap de ikke nødvendigvis ønsker å være en del av og som av og til kan oppleves som utrygt. Flere blir også tvunget til å dele rom med andre fanger under soning i og med at flere kvinnefengsler har «dublerte» celler. Flere kvinner i JURK-utvalget skriver at dette gjør soningen mer (psykisk) krevende. «Syns det er forferdelig å måtte sone på 4 manns rom. Går på psyken og helsa å aldri få privatliv og ro». Også fanger Hammerlin har snakket med har tilsvarende erfaringer og nevner tvang til uønskede sosiale forhold og tap av sikkerhet på sin tapsliste (2015:149).

Det er dermed ikke sagt at fangene *bare* opplever det som et problem å sone med sine medfanger som et problem. En kvinne ønsket for eksempel mer kontakt og samspill med andre fanger og sa at det kunne bedret hennes «(...) psykiske og moralske tilstand» (oversatt fra ru-

mensk). Annen forskning har vist at en overveldende majoritet har minst én god venn (Bondeson 1989:63). Likevel er friheten til å bestemme hvem man vil omgås delvis fratatt en når man soner i fengsel og for mange kan dette by på ekstra (psykiske) belastninger.

7.1.3 Erfaringer med og behov for helsetilbud i fengsel

Helsebakgrunnen til kvinnene i JURK-utvalget kan si noe om hva slags tjenester det er behov for. Spørsmålene om helsetilbudet i fengsel var noe av det som fremkalte mest skriftlige tilbakemeldinger fra kvinnene i hele undersøkelsen, i alt over hundre kommentarer. Dette viser at et velfungerende helsetilbud i fengslene er av stor betydning for kvinnene.

To kvinner omtalte tilbudet i positive vendinger. Den ene hadde en alvorlig sykdom og opplevde at hun hadde fått god hjelp og oppfølging fra fengselshelsetjenesten. Den andre kvinnen hadde fått hjelp av betjentene til å takle sine psykiske helseproblemer. Selv om betjentene ikke utgjør en del av helsetjenestene som sådan, understøtter dette hvor viktig en god fangebetjent-relasjon kan være. Jeg kommer tilbake til dette under.

Blant kvinnene som gikk på reseptbelagte medisiner før soning, fikk 56 % samme medisin i fengsel (N=64). 18 % fikk ingen medisin, mens 25 % fikk erstatningsmedisin. Over halvparten av kvinnene som fikk erstatningsmedisin mente at denne ikke fungerte tilfredsstillende.

JURK-utvalget ble spurt om de opplevde at de hadde *god nok tilgang* til helsetjenester når de trenger det. En av tre svarte nei på dette. Samtidig mente 27 % (N=33) at de hadde god nok tilgang, og 18 % (N=22) at tilgangen var god nok av og til.

Kvinnene ble også spurt *om helsetilbudet i fengsel var like godt som utenfor fengsel*. Godt over halvparten mente at dette ikke var tilfellet, mens 18 % (N=22) mente at tilbudet var like bra.

Seksten kvinner erfarte at det var dårlig tilgang på akutt helsehjelp og/eller at ventetiden for helsetjenester var lang. En kvinne skrev at det «kan være vanskelig å få hjelp der og da» og at det var lang ventetid. En annen mente at «legen burde være her hver dag eller minst tre ganger i uka». En tredje kvinne sa at «det kommer ingen, med unntak av en sykepleier, og det er bare når hun vil. Jeg har ventet i en måned på å bli undersøkt, men ingen ting [har skjedd]» (oversatt fra rumensk).

Sett i sammenheng med helsetilstanden til kvinnelige fanger, er det mye som tyder på at det er et langt større behov for helsehjelp i fengslene sammenlignet med behovet i den generelle befolkningen. Samtidig er helsetilbudene i fengsel ganske begrenset sammenlignet med til-

gjengeligheten og omfanget i samfunnet for øvrig. Dette vil kunne medføre lang ventetid på helsetjenester under soning.

Utvalget ble spurt om det var helsetjenester de savnet i fengselet. Nesten halvparten av utvalget svarte på spørsmålet. En oppstilling av de mest etterspurte tilbudene følger under.

Psykisk helsetilbud

Et flertall sa at de ønsket et bedre psykisk helsetilbud, både som svar på spørsmålet om helsetjenester de savnet i fengselet og i øvrige kommentarer til spørsmålene om helse.

En del kvinner sa at de *ikke hadde fått psykologhjelp* under soning. En ville ha psykologtime, men skrev at det ikke var tilbud om psykolog i hennes fengsel. En annen, som heller ikke hadde fått psykologhjelp, skrev at «one visit with psychologist would be better than no visit».

Andre kommenterte *tilgjengeligheten*. En kvinne ønsket «tilgang til psykolog når psyken krever det. Nå er det én ansatt psykolog på 64 kvinner her i fengselet». En annen opplevde at psykologen var «(...) nesten ikke-eksisterende» og sa at hun hadde sittet to måneder i fengsel da undersøkelsen ble gjennomført, men fortsatt ikke fått time.

En del opplevde at de *ikke hadde fått ønsket hjelp* i fengselet. «Jeg har prøvd å få sakke med psykologen – men når man ikke har kjemi – hva gjør man da? Skulle gjerne hatt egen psykolog for damer». Flere sa også at de ikke opplevde at de ble tatt på alvor av psykologen i fengselet. En kvinne turte ikke ta opp sine psykiske problemer med fengselet. Hun opplevde at «man blir straffet for det, så det kan man ikke snakke om (...)», og skrev videre at hun var redd for å bli sendt til isolasjon.

Det ble videre påpekt at et godt psykisk helsetilbud kan være særlig viktig *ved ankomst til fengselet* fordi det er en krisepreget tid for mange. Flere ønsket *gruppeterapi* av ulike slag, for eksempel for personer med rusproblemer, eller terapi gjennom musikk.

Noen mente at *betjentene* kan spille en viktig rolle i å lette de psykiske belastningene mange opplever under soning. En ønsket «mer tilbud om kurs/utdanning [innen psykisk helse] til betjenter». En annen ønsket at «kontaktbetjentene bør være sterkere tilstede hos hele mennesket, ikke bare ang dom/soning». En kvinne beskrev hjelpen hun fikk av betjentene slik: «Jeg fikk stikking i hjertet, jeg trodde at hjertet mitt skulle stoppe, jeg ble deprimert, men betjentene hjalp meg ut av det» (oversatt fra rumensk).

Helsedirektoratets veileder om helsetjenester i fengsel beskriver omfanget av psykiske lidelser i fangebefolkningen med henvisning til mye av den samme forskningen som jeg har referert

til innledningsvis. Likevel er veilederen lite konkret om *hvordan* fanger skal sikres en god oppfølging av sine psykiske problemer, ut over at de regionale helseforetakene er ansvarlig for å gi helsehjelp på spesialisthelsetjenestenivå og at det er viktig at fengselshelsetjenesten samarbeider med spesialisthelsetjenesten (2013/2016:33).

Sivilombudsmannen fikk bekreftet fra kvinnefengslene og fengselshelsetjenestene at behovet for psykisk helsehjelp var stort og til dels udekket. Fengslene hadde også rapportert om en økning av kvinner med psykiske lidelser de siste årene. Fengselshelsetjenesten på Bredtveit understreket behovet for en forsterket avdeling som i større grad kunne ivareta behovene til kvinnelige fanger med psykiske problemer (SOM 2016b:41).

Bangkokregelene fastslår at de som har behov for psykisk helsehjelp skal få nødvendig behandling og ikke bli underlagt et strengere sikkerhetsnivå utelukkende på grunn av sine psykiske problemer (FN 2010: regel 41d). Spørsmålet er om en slik forsterket avdeling vil kunne ivareta kvinnenes behandlingsbehov uten at de blir underlagt flere former for kontroll og et strengere soningsregime.

Kvinnelig helsepersonell

En annen tilbakemelding som gikk igjen var behandlernes kjønn. Fjorten kvinner skrev at de bare hadde tilgang til mannlig lege og opplevde dette som (svært) problematisk. «Det at det er mannlig lege på Bredtveit fengsel er et stort problem». En sa at hun hadde «(...) en del helseplager som jeg gjerne hadde sett jeg kunne tatt opp med kvinnelig lege».

En kvinne ønsket ikke hjelp fra helsetjenesten fordi det innebærer at hun må kle seg naken for kroppsvitasjon. «(...) Dette bidrar til at jeg ikke ønsker helsetjeneste, selv om jeg kanskje må».

I samfunnet utenfor fengselet har man som pasient anledning til å bytte fastlege, mens man i fengsel er henvist til å bruke fengselslegen (HDIR 2013/2016:21). Fordi mange kvinner i fengsel har overgrepserfaringer vil en del kunne ha negative opplevelser med menn og derfor problemer med å måtte forholde seg til en mannlig lege. Dette er noe av bakgrunnen for at flere internasjonale fengselsregler og –retningslinjer slår fast at kvinnelige fanger bør sikres tilgang på kvinnelig helsepersonell. Bangkokregelene sier at

«If a woman prisoner requests that she be examined or treated by a woman physician or nurse, a woman physician or nurse shall be made available, to the extent possible,

*except for situations requiring urgent medical intervention. (...)» (FN 2010: regel 10 nr.2).*²⁹

Sivilombudsmannen har i samsvar med dette anbefalt at det bør tilrettelegges for at fanger som ønsker tilgang til kvinnelig lege skal få dette ønsket oppfylt. Det ble samtidig understreket at dette er særlig viktig for å sikre at kvinnene skal oppleve at de kan gi en åpen beskrivelse av sine helseplager (Sivilombudsmannen 2016a:27).

Kommentarene fra kvinnene tyder på at dette er en anbefaling som ikke hadde blitt fulgt opp av alle fengslene da undersøkelsen ble gjennomført.

Tannhelse

En tredje gjennomgående tilbakemelding var mangelen på tannlegetilbud. Mange kvinner i JURK-utvalget opplevde ikke at tannhelsetilbudet var tilfredsstillende. En skrev at hun «ventet 2 mnd med tannverk og måtte klage til statsadvokaten for å få time», mens en kvinne i et annet fengsel hadde ventet på tannlege i en uke uten å få time da hun deltok undersøkelsen.

I undersøkelser om (kvinnelige) fangers helse fremkommer det at mange sliter med tannhelsen, særlig fangene som har brukt rus. I undersøkelsen til Friestad og Skog Hansen hadde en tredjedel dårlig tannhelse, og 70 % av disse var rusbrukere (2004:46). I Helsedirektoratets veileder til helsetjenestene i fengsel, står det at omfanget av tannhelseproblemer er større blant fanger enn i voksenbefolkningen for øvrig og at dette kan føre til «spise- og taleproblemer samt sosial stigmatisering og isolering og derved være et hinder for rehabiliteringen etter endt soning». Den offentlige tannhelsetjenesten skal derfor «gi nødvendig akutt tannbehandling til alle innsatte ved behov uansett oppholdets varighet (...) med sikte på å opprette tannstatus som innebærer akseptabel oral helse» (HDIR 2013/2016: 11 og 32-33).

Tilgang til tannlege er også en av minimumsanbefalingene som listes opp i Mandelareglene. Ifølge regel 25 nr. 2 skal «the services of a qualified dentist (...) be available to every prisoner» (FN 2015).

7.1.4 Likeverdige tjenester?

Veilederen til fengselshelsetjenesten slår fast at «helse- og omsorgstjenesten til innsatte i fengsel skal være likeverdig med helse- og omsorgstjenester for den øvrige befolkningen.

²⁹ Se også UNODC 2014:60

Innsatte skal gis et tjenestetilbud tilpasset den enkeltes behov etter en individuell vurdering» (HDIR 2013/2016:9).

Mange kvinner i JURK-utvalget erfarer likevel at de ikke har god nok tilgang på akutt helsehjelp i fengsel og at kapasiteten er for lav til å følge opp behovet i tilstrekkelig grad. Særlig gjelder dette tilgang til psykolog.

Et hovedtrekk ved tilbakemeldingene er at mange fengsler har et begrenset tilbud, enten ved at det er tilbud som mangler eller at kapasiteten er lav. Dette kan ha sammenheng med at kvinner ofte soner i små fengselsenheter.

I tillegg ser det ut til at flere fengsler ikke etterkommer kjønns spesifikke behov kvinnene har. Et eksempel er at Bredtveit fengsel ikke imøtekommer ønske om kvinnelig lege, til tross for anbefalinger om dette fra Sivilombudsmannen og tilbakemeldinger fra kvinnene selv.

Det udekkede behovet for psykologtjenester kan også indikere en manglende forståelse for at kvinnelige fanger kan ha et større psykologisk behandlingsbehov sammenlignet med andre befolkningsgrupper. FNs kontor for rus og kriminalitet ber fengsler anerkjenne kvinners unike psykiske helseutfordringer, inkludert de som sliter med adskillelse fra barn, familie og sitt sosiale miljø. De anbefaler en individualisert behandling rettet mot årsakene til helseutfordringene, basert på rådgivning, psykososial støtte og, om nødvendig, medisiner. De understreker at medisiner bare skal benyttes der det er strengt nødvendig, ikke som en rutinemessig respons til psykiske problemer (UNODC 2014:61).

7.2 Rus

I de kommende avsnittene vil jeg beskrive forekomsten av rusavhengighet i utvalget og deres erfaringer med rusmestringstilbudet i fengsel. Erfaringer med å sone i institusjoner utenfor fengsel (§12-soning) eller narkotikaprogram med domstolskontroll (ND) vil ikke bli behandlet siden det ikke var en del av undersøkelsens omfang.

Fra 2007 har det blitt opprettet 13 rusmestringsenheter i norske fengsler (HDIR og KDI 2016b:10). Rusmestringsenhetene skal gi et tilbud til fanger med til dels omfattende rusproblemer, ofte med psykiske problemer og andre tilleggspolproblemer. Tilbudet er i regi av kriminalomsorgen i samarbeid med spesialisthelsetjenesten ved tverrfaglig spesialisert rusbehandling (TSB) (ibid:8). Kriminalomsorgen har hovedansvar for driften av enhetene og for rehabi-

literingstilbudet, mens helsetjenesten skal stå for helsetjenestetilbudet (ibid:3). Tilbudet er dermed delvis «importert» og delvis internt.³⁰

Målgruppen er de som, ved innsettelse eller senere i fengselsoppholdet, «har et rusproblem de ønsker hjelp og behandling for» (Rundskriv 2013:2). I fengslene der kvinner soner, er det rusmestringsenhet i Ravneberget, Stavanger, Bergen, Trondheim, avdeling Leira og Tromsø. I tillegg er det en Stifinneravdeling for kvinner på Bredtveit fengsel som også tilbyr rehabilitering og behandling av rusavhengige (KDI 2018e).³¹ Flertallet av kvinnelige fanger soner dermed i fengsler som har en form for rusmestringstilbud.

7.2.1 Rusavhengighet i den kvinnelige fangebefolkningen

I JURK-utvalget svarte 39 % at de hadde rusavhengighet, eller at de var avhengig «av og til». En av ti ønsket ikke å svare. Vi konkretiserte verken hva vi la i begrepet «avhengighet» eller hvilke rusmidler det ble siktet til, og lot derfor kvinnene selv de finere hvorvidt de anså seg selv for å være eller ha vært rusavhengige.

Re vold (2015) fant i sin levekårsundersøkelse at en fjerdedel drakk seg beruset på *alkohol* mer enn én gang i uka. Samtidig hadde en signifikant større andel av fangene aldri drukket alkohol sammenlignet med den øvrige befolkningen. Det er dermed ikke flere fanger som drikker alkohol i forhold til befolkningen ellers, men de som drikker, drikker mer og oftere (s. 49). Re vold skiller ikke mellom kvinner og menn i sin undersøkelse, men tilsvarende funn ble gjort av Ødegård i en studie fra 2002. Han fant ingen betydelig forskjell i konsumet blant kvinnelige og mannlige fanger (2008:65).

Bukten m.fl. gjennomførte i 2013-2014 en undersøkelse i 57 norske fengsler om fangers rusmiddelbruk og helsesituasjon (2016:8-9). De fant at 62 % av kvinnene hadde brukt *narkotika* en eller annen gang og 50 % hadde brukt narkotika i løpet av de siste seks månedene før innsettelse. Cannabis var mest utbredt, etterfulgt av amfetamin. En større andel av kvinnene enn mennene brukte ikke-forskrevne LAR-medisiner og heroin (Ibid:23).

Andelen kvinner i JURK-utvalget som anså seg selv for å være rusavhengige er dermed betydelig lavere enn anslagene til både Re vold og Bukten m.fl. Dette kan skyldes skjevheter i utvalget eller den lite konkrete utformingen av spørsmålet. Uavhengig av dette er det likevel

³⁰ Se kapittel 4 om importmodellen

³¹ Stifinner'n er drevet i samarbeid mellom Bredtveit og Oslo fengsler og Tyrilistiftelsen. Programmet består blant annet av samtalegrupper, arbeidslag, ansvarsgruppemøter og fritidsaktiviteter (KDI 2018e).

verdt å merke seg at en stor del av JURK-utvalget som oppgir å ha eller ha hatt en rusavhengighet.

7.2.2 Erfaringer med rusmestringstilbud i fengsel

Samtlige av de 47 kvinnene som oppga å være eller å ha vært rusavhengig, svarte på hvorvidt de fikk tilfredsstillende hjelp i fengselet med å takle problemer knyttet til rus. Omtrent like mange mente de (delvis) fikk hjelp til å takle rusrelaterte problemer, som de som mente at de ikke fikk hjelp. Spørsmålet var vidt formulert til å omfatte *ulike former for hjelp* med rusproblemer og ble etterfulgt av et åpent spørsmål om erfaringer med tilbudet. Erfaringene som ble nevnt av flest kvinner følger under.

Tilgang til rusmestringsprogram

Enkelte *hadde ikke tilbud* om rusmestring i fengselet der de sonet. Noen kvinner som sonet i blandingsfengsler mente at det fantes et tilbud om rusmestring, men at tilbudet var forbeholdt menn. En beskrev situasjonen slik:

«Det er fullstendig mangel på rusoppfølging på kvinneavdelingen. Kvinner kommer inn med store rusproblemer men blir ikke tilbudt noen form for terapi/behandling. (...) Menn i Stavanger fengsel har rusmestringsavdeling, kvinner ingen ting.»

Sivilombudsmannen peker i sin rapport på at tilgangen til rusmestring for kvinner varierer fra fengsel til fengsel, men at tilgangen er særlig dårlig for kvinner som soner i blandingsfengsler (SOM 2016b:44). Likestillings- og diskrimineringsombudet behandlet i 2015 en klage på kvinners manglende tilgang til rusmestringsprogrammer i Trondheim fengsel. Ombudet konkluderte med at det ikke var likeverdige tilbud for kvinner og menn i fengselet (2015).

I etterkant av saken om Trondheim fengsel, fikk også kvinner tilgang på rusmestringstilbudet i fengselet. Imidlertid har Stavanger og Bergen fengsler ingen eller begrensede tilbud for kvinner. I den grad det er noe tilbud er det oftest i form av en russamtale³² (SOM 2016b:44).

Innholdet i tilbudet

Enkelte kvinner var misfornøyd med innholdet i tilbudet. En kvinne skrev at «Stifinneren passer ikke for alle, men det er det eneste tilbudet». En annen skriver at «Det er et program kalt Rusmestringsenheten, men som er noe mangelfull».

³² Russamtale er en strukturert samtale med mål om å endre fangers rusvaner gjennom å bygge opp troen på egen mestring og skape motivasjon. Russamtale brukes også som alternativ reaksjonsform overfor fanger som blir tatt i å ruse seg i fengsel (KRUS 2018)

Videre var det flere som etterlyste tilbud drevet av personell med rusfaglig kompetanse, enten i form av egne rusmestringsavdelinger eller terapeutiske tilbud, for eksempel gruppeterapi, ruskurs, «russamtaler» eller AA-/AN-møter.³³

Flere kvinner presiserte at de ønsket *egne tilbud for kvinner*.

Bangkokregel nr. 15 slår fast at fengslene skal sørge for eller tilrettelegge for «specialized treatment programs designed for women substance abusers (...)» (FN 2010). FNs kontor for rus og kriminalitet skriver i sin håndbok om kvinner i fengsel at

«It is clear that the high proportion of substance dependent female prisoners, the absence of gender-specific, or even standard treatment programmes in most prisons, coupled with the particular difficulties they face after release put women at a high risk of reoffending, while continuing with their substance abuse, possibly with tragic results.» (UNODC 2014:14).

Ut ifra dette kan man utlede at det ikke bare foreligger anbefalinger om at kvinnelige fanger skal kunne delta i generelle rusmestringsprogram, men også at rusmestringsprogram bør tilpasses kvinner og deres særlige behov. Dette samsvarer med tiltak 3.3 i Kriminalomsorgens kvinnesoningsstrategi som sier at rusbehandlingstilbudene for kvinnelige fanger skal styrkes (KDI 2017:4). I følge merknadene til statsbudsjettet 2018 er dette arbeidet igangsatt (JD 2017-2018:91).

Informasjon om rusmestringstiltak

Vi spurte kvinnene om de hadde fått informasjon om å søke på rusbehandlingsinstitusjon. Fire av ti hadde fått informasjon om dette, mot seks av ti som ikke hadde fått informasjon. Det må imidlertid bemerkes at behandling på rusinstitusjon ikke nødvendigvis er relevant for alle kvinnene som er eller har vært rusavhengige og at dette kan ha gitt utslag i at mange svarte nei på spørsmålet.

En gjennomgående tilbakemelding var likevel at flere ikke hadde fått tilstrekkelig informasjon om hvilke tilbud som eksisterte i sine respektive fengsel. En kvinne skrev at hun på egenhånd fant ut at det var møter for rusavhengige i fengselet, men at ingen hadde fortalt henne om tilbudet.

³³ Anonyme alkoholikere / anonyme narkomane

Konsekvenser av sprekk

Enkelte kvinner ga uttrykk for at «sprekk», det vil si å ruse seg mens man er under behandling, kunne medføre sanksjoner. En kvinne skrev:

«(...) Det blir heller ikke gjort noen form for å 'påskjønne' 'belønne' de som klarer å holde seg rusfrie! De som får en sprekk får ingen annen reaksjon enn at de settes i isolasjon. Ingen samtale ingen støtte, bare utstøtes. Dette er helt imot all rusterapi og motivasjon til et rusfritt opphold.»

Andre erfarte at en sprekk kunne medføre at man mistet tilbudet. «Hvis man har et russug, eller har en sprekk, mister man alle tilbud eller får beskjed om at man ikke er motivert nok» En skrev at «man må forstå at motivasjonen kan være der, selv om man har en sprekk, spesielt hvis man sier dette selv».

Vegheim peker på det paradoksale i at fengselet på den ene siden anerkjenner at avhengighet er et stort problem for den enkelte og derfor blant annet gir fangene anledning til å overføres til § 12-soning for å få hjelp til å slutte med rus.³⁴ På den annen side opplever mange av de som ønsker å slutte, at de må slutte av seg selv under «særlig lite gunstige og motiverende omstendigheter» (Vegheim 1995:206).

I retningslinjene til straffegjennomføringsloven fremgår det at «[b]ruk av narkotika som er konstatert gjennom positiv urinprøve, skal møtes med reaksjon» (retningslinjene 40.16 c). Reaksjonsformene kan være skriftlig irettesettelse, tap av dagpenger, tap av begunstigeelse eller isolasjon (Straffegjennomføringsloven § 40 annet ledd a-d). Helsedirektoratets veileder til rusmestringsenhetene anbefaler likevel at fanger så langt det er mulig bør få tilbud om rus-samtaler fremfor disiplinærtiltakene i Straffegjennomføringsloven § 40. En forutsetning er imidlertid at fangen viser en motivasjon for endring. Ved gjentatte brudd skal fangen overføres til annen avdeling eller fengsel (HDIR og KDI 2016b:51; KDI 2014:1-2).

7.2.3 Hva slags rusbehandling?

Flere kvinner i JURK-utvalget skrev at de ikke bare ønsket hjelp med å takle *avhengigheten*, de hadde også en rekke andre problemer som de ønsket hjelp med. Det er vel kjent at mange som har en rusavhengighet sliter med ulike sosiale problemer som manglende utdanning, tilknytning til arbeidslivet, dårlig økonomi, svekkede sosiale relasjoner og manglende bosted (Friestad og Skog Hansen 2004:64-67).

³⁴ Gjennomføring av straff i institusjon, jf. straffegjennomføringsloven § 12

Ønske om hjelp til å skaffe *et sted å bo* går igjen i flere kommentarer. En «[e]r uten fast bolig, har vært rusfri i snart ett års tid. Ønsker egen bolig, utdanning, arbeid, ønsker god kontakt med barna». En annen skrev at «[m]an får ikke bare frihetsberøvelse som straff men blir boligløs og tilbudet ved endt soning blir jo hospits sånn umiddelbart.»

En kvinne «ønsker hjelp til bolig, en plan på rutiner. Jobbe med nettverk. Evt behandling». Det er mulig å forstå det slik at kvinnen primært ønsker annen hjelp, mens hun ser på behandling som mindre viktig. Dette vitner om variasjonen av hva slags hjelp kvinnene ønsker. En annen «ønsker hjelp med jobb og bolig» og nevner dermed ikke rusbehandling i det hele tatt.

Flere hadde *økonomiske problemer og gjeld* som følge av rusbruken. «Jeg trenger gjeldspventiv hjelp for jeg får gjeld av å sitte i fengsel!»

En del kvinner ønsket *psykisk og somatisk helsehjelp*. «[Ø]nsker fokus på mer selvstendig progresjon, for eksempel inkludere terapi og samtalegrupper i fengsel (...)». «Mye lovnader om bolig og helse, men ingen ting på plass 1 mnd før løslatelse».

Jeg har i forrige delkapittel redegjort for de omfattende helseplagene som kvinnelige fanger sliter med. Enkelte har også en forverret helsetilstand som følge av rusbruk. Ege (1997) nevner dårlig tannhelse som en av de tydeligste uttrykkene for rusbrukeres dårlige *somatiske helse* (sitert i Friestad og Skog Hansen 2004:65). Syv av ti opiatbrukere i utvalget til Friestad og Skog Hansen hadde kroniske plager, blant annet hepatitt (ibid).

Trolig kan rusproblemer forstås som både konsekvens av og årsak til *psykiske lidelser* (Skogen 2013). I JURK-utvalget svarte 75 % (N=47) av kvinnene med rusavhengighet at de slet med psykiske problemer under soning, mens det samme gjaldt 47 % (N=59) av de som ikke hadde rusavhengighet.³⁵ Videre var kvinnene som er eller hadde vært rusavhengige mye mindre tilfreds med det psykiske helsetilbudet i fengselet enn utvalget for øvrig. Blant disse opplevde 6 % at de fikk *tilfredsstillende* hjelp med sine psykiske problemer, mot 14 % i utvalget for øvrig. Tilsvarende mente 29 % av de ikke-rusavhengige at de *ikke fikk tilfredsstillende hjelp*, mens 42 % med avhengighet svarte det samme.

Helsedirektoratet har på bakgrunn av den høye forekomsten av psykisk lidelse hos rusavhengige utarbeidet en nasjonal faglig retningslinje for behandling av denne pasientgruppen for å kunne sikre et helhetlig behandlingstilbud (HDIR 2012:13). Direktoratet viser også til forsk-

³⁵ De som ikke besvarte spørsmålet om rusavhengighet er ikke tatt med i denne beregningen

ning om at kvinner og menn har ulike behandlingsbehov og anbefaler på bakgrunn av dette at «kjønnsespesifikk behandling bør vurderes» for pasienter med samtidig rusavhengighet og psykisk lidelse (Ibid:62).

Det at såpass mange kvinner i JURK-utvalget erfarer at de ikke får oppfølging av sine psykiske helseproblemer medfører en risiko for at fangene ikke får den rehabiliterende effekten av fengselsoppholdet som er et uttrykt mål for myndighetene, slik det er redegjort for i kapittel 4. Friestad og Skog Hansen peker på at opphopningen av rus- og helseproblemer blant fanger gjør fengselet til en viktig arena for forebygging og behandling. Forutsetningen er imidlertid at helsetjenesten i fengsel kobles opp mot behandlingssystemet ute slik at behandlingen kan bli fulgt opp etter soning (2004:84). Manglende behandlingstilbud i fengselet vil dermed kunne medføre et større behandlingsbehov for fanger etter soning.

FNs kontor for rus og kriminalitet har utarbeidet en veileder for *rusbehandling og -omsorg for kvinner*, som en anerkjennelse av at kvinnelige rusbrukere kan ha særskilte behov som ikke håndteres i rusbehandlingsprogram. Mange vil for eksempel ha behov for gynekologiske tjenester, oppfølging av graviditet, krisesenter og traumebehandling. I tillegg understrekes behovet for å hjelpe kvinnene med arbeid, bolig og sosiale relasjoner (UNODC 2004:39-61).

Det fremheves også at oppfølgingen må være *kontinuerlig* (ibid). Dette samsvarer med norske myndigheters målsetninger for tilbudet. Et element i den såkalte «tilbakeføringsgarantien» er at kriminalomsorgen og relevante etater utenfor fengselet skal samarbeide om å yte tjenester slik at tjenesteytelsene ikke stopper opp når fangen løslates (St.meld nr. 37 (2007-2008):183).

7.3 Hjelp og straff

Redegjørelsen over om helse- og rustilbud viser at tjenestene påvirkes av at de blir tilbudt i *fengsel*. Helse- og rustilbudet i fengsel er på den ene siden tjenester som fanger har *rett på*, på lik linje med befolkningen for øvrig. På den annen side kan helse- og rustjenestene knyttes til de fengselspolitiske målene om *rehabilitering* av fanger under soning og prinsippet om *humanitet* i kriminalomsorgen (se kapittel 4). Likevel kommer en ikke bort fra at sikkerhetsregimet i fengselet gjør at behandlere enkelte ganger må ta andre vurderinger når tjenester tilbys i fengsel sammenlignet med hvordan disse tjenestene er organisert utenfor. Dette er et tema som mange har skrevet om, gjennom flere tiår (se bl.a. Aubert 1958, Mathiesen 1965). Jeg vil komme inn på noen nyere bidrag til denne diskusjonen under.

En del kvinner i JURK-utvalget opplevde at helse- og rustjenestene ikke var tilrettelagt for deres behov. En skrev for eksempel at Stifinner'n var eneste rusmestringstilbud, men at dette

tilbudet ikke passet for alle. Noen opplevde videre at tilbudene ikke var tilrettelagt for dem som *kvinner*. For eksempel nevnte flere manglende tilgang til kvinnelige behandlere.

Hammerlin (2009a) har skrevet om de ideologiske grunnpilarene som styrer norsk kriminalomsorg, hvor rehabiliteringsideologien er en av disse. Han deler rehabiliteringsideologien inn i to retninger, den systemtilpassede/-orienterte og den persontilpassede/-orienterte. Han kritiserer rehabiliteringstiltakene for å være underkastet funksjonalistiske og nytteorienterte krav: tiltak skal være evidensbaserte og de skal virke. Tiltakene er følgelig ikke rettet mot å passe *individene*, men snarere *fengselssystemet*.

Giertsen (2012b) kommer til samme konklusjon etter en gjennomgang av rusmestringstiltakene i fengslene gjennom historien. Rusmestringsprogrammene er i samsvar med fengselssystemets kontroll- og rehabiliteringsregime generelt. Rus representerer problemer og løsningene er tilpasset fengselssystemet (s.597).

Dette støtter opp om erfaringene til kvinnene i JURK-utvalget med manglende individtilpassing av tilbudet. I et overordnet systemperspektiv kan man kunne overse at enkelte vil ha med seg erfaringer (for eksempel seksuelle overgrep) som forhindrer kvinner fra å fra å oppsøke hjelp eller fullt ut nyttiggjøre seg av tilbudet dersom behandleren er en mann. Videre tyder en del av kvinnenes tilbakemeldinger på at fengslene tilbyr rusmestring, mens flere kvinner (primært) ønsker hjelp med forhold som bolig, psykisk helse, sosiale relasjoner med videre.

Der Hammerlin og Giertsen kritiserer hjelpetiltakenes funksjonalistiske og systemorienterte preg, fokuserer Mjåland på sikkerhetsregimet i fengselet og dets påvirkning på rusbehandling.

Flere kvinner i JURK-utvalget opplevde rusbehandlingsregimet som strengt, der nulltoleranse for sprekke kunne medføre at man mistet plassen eller i ytterste konsekvens ble plassert på isolasjon. En omtalte reaksjonsformen som «ren utstøtelse».

Mjåland (2015) gjennomførte en etnografisk studie av en rusmestringsenhet i et norsk fengsel. Han fant at programmet var preget av en streng og omfattende kontroll, og at kontrollaspektet ble vesentlig skjerpet etter opprettelsen av LAR-enheten.³⁶ Kontrollen innebar kollektiv og overvåket medisindeling, undersøkelse av munnhulen før og etter medisindeling, samt innskrenkninger i kontakten med fanger fra andre avdelinger. Mjåland mente at den omfattende og repressive kontrollen ble opplevd som illegitim og urimelig av majoriteten av fangene. De reagerte på dette ved å protestere, konfrontere og undergrave LAR-programmet. Mjåland

³⁶ LAR står for legemiddellassistert rehabilitering

fant at kontrollregimet medførte en stigmatisering av fangene ved LAR-enheten, og at det var svært ødeleggende for relasjonen mellom fange og betjent. Kontrollregimet hadde dermed motsatt effekt av det fengselspolitiske målet om rehabilitering (s.787).

Enkelte kvinner i JURK-utvalget ønsket en større involvering av betjenter og at betjentene skal få hevet sin kompetanse for å «kunne være der for hele mennesket», som en kvinne formulerte det. Mjåland og Lundeberg (2014) beskriver hvordan sikkerhetsregimet påvirket fange-betjent-relasjonen negativt. De bruker begrepet «straffehybridisering» for å vise at betjenter både har fått en sentral rolle i rehabiliteringen av fanger, samtidig som de skal sørge for sikkerheten. Denne dobbeltrollen påvirker i høyeste grad relasjonen mellom fange og betjent. Kontaktbetjentene er forventet å ha terapeutiske samtaler med «sine» fanger det ene øyeblikket, og kroppsvisitere dem på jakt etter dop i neste øyeblikk. Dette medførte at fangene syntes det var vanskelig å inngå tillitsfulle relasjoner med betjenter (s.186).

Utsagnene fra JURK-utvalget viser at betjentene vil kunne spille en viktig sosial og mellommenneskelig rolle for kvinnene. Samtidig kan ønsket om at betjentene i større grad skal ha en psykososial funksjon også ses i sammenheng med den manglende tilgangen til helsepersonell i kvinnes hverdag, særlig psykolog. I lys av Mjålands bekymringer er det imidlertid usikkert om en betjent vil kunne utfylle en slik rolle godt nok når de samtidig er satt til å gjennomføre sikkerhets- og kontrolltiltak som celleransaker, kroppsvisitasjoner, urinprøver med videre.

Ødegård (2008) reiser en tredje bekymring. Han skriver at der fengslene tradisjonelt har hatt ansvar for å være en kontrollfunksjon under straffegjennomføring ved frihetsberøvelse, har en ny sentral oppgave blitt å hindre bruk og distribusjon av narkotika blant fangene. Denne kontrollen har blitt mer krevende ved at fengselet samtidig har ansvar for utdeling av medikamenter og enkelte steder sprøyteutdeling (s.182).

Narkotikabruk kan både forstås som sykdom og kriminell atferd. Dette kan medføre at sikkerhetspolitiske hensyn tilsier at utdeling av sprøyter er en uakseptabel praksis, mens helsepersonell vil fastholde at dette er et nødvendig smitteverntiltak. Det nye er ikke at fengslene må ta medisinske hensyn, men omfanget av fanger som kan komme i kategorien «syk» ved at en såpass stor andel av fangene er (injiserende) rusbrukere. På grunn av den kraftige økningen i omfanget, kan unntaksregler begrunnet i sikkerhet bli regelen. «I så fall står den moderne fengselsinstitusjonen overfor sin kanskje største utfordring noen gang» (ibid).

Ødegårds bekymring peker på en særegenhet ved behandling som tilbys i fengsel: behandling innenfor murene vil nødvendigvis medføre at helsefaglige hensyn vil bli veid opp mot sikker-

hetshensyn. I en slik avveining vil det alltid være en risiko for at sikkerhetsaspektet er det som vinner fram.

8 Isolasjon

«Første prinsipp er isoleringen. Den domfelte isoleres fra utenomverdenen, fra alt som motiverer til lovbruddet, og fra alle forbindelser som lettet dets gjennomføring» (Foucault 1975/2014:202).

I tråd med Foucault kan man si at fengselet i sin natur bærer preg av isolasjon. Isolasjon i fengsel innebærer dermed en ytterligere isolering. I vårt rettssystem er dette kanskje det mest inngripende man kan bli utsatt for som fange.

I det følgende kapitlet vil jeg se på erfaringene som kvinnene i JURK-utvalget har med isolasjon i fengsel. Hvor mange har opplevd å bli isolert? Hva var begrunnelsen for isolasjonen? Hvordan opplevde kvinnene isolasjonen?

Igjen er det kvinnenes perspektiver og erfaringer som er det sentrale. Vi stilte ikke detaljerte spørsmål om varighet av isolasjonsvedtak eller antall ganger kvinnene hadde blitt isolert. Ei heller definerte vi hva vi la i *begrepet* isolasjon. Svarene vil derfor reflektere kvinnenes eget syn på hva som er isolasjon. Jeg vil kommentere dette avslutningsvis, der jeg også vil diskutere hvorfor isolasjonspraksisen opprettholdes.

Slik spørsmålene var formulert er det den *ufrivillige isolasjonen* som vil bli behandlet. Andre undersøkelser har vist at en del fanger isolerer seg fra fangefelleskapet av eget tiltak (se for eksempel KDI 2016b:1). Selv om dette reiser mange interessante problemstillinger, faller det utenfor omfanget av undersøkelsen.

Før jeg går inn på kvinnenes isolasjonserfaringer, vil jeg kort redegjøre for hva som er isolasjon og i hvilke sammenhenger fengselet kan benytte dette overfor fangene.

8.1 Isolasjon i norske fengsler

8.1.1 Hva er isolasjon, og når kan fengslene isolere?

En mye brukt definisjon er at isolasjon kjennetegnes ved at fanger oppholder seg mellom 22 til 24 av døgnetts timer alene på cellen, samt at meningsfylt sosial kontakt er redusert til et minimum (FN 2015: regel 44; Mendez 2011:8).

I tillegg til denne *praktiske definisjonen* vil man som nevnt kunne utlede en norsk, *juridisk forståelse* av isolasjon i nasjonal lovgivning. Videre er det interessant å se på *fangenes erfa-*

ringer og forståelse av isolasjon. Jeg vil beskrive disse ulike tilnærmingene i de følgende avsnittene.

Isolasjon i norsk rett

I lovverket brukes begrepet «isolasjon» bare om isolasjon under varetektsfengsling.³⁷ «Utelukkelse fra fellesskapet» brukes for å beskrive de ulike isolasjonsformene fanger kan bli ilagt under soning.³⁸

At fanger skal kunne delta i et sosialt felleskap med andre fanger har vært et grunnleggende prinsipp siden 1958 (Hellevik 2001:7). Utelukkelse fra fellesskapet er derfor et brudd med dette utgangspunktet og som krever særskilt lovhjemmel (Straffegjennomføringsloven § 17).

Straffegjennomføringsloven opererer med forskjellige grader av isolasjon. Fanger kan bli isolert *enkeltvis* eller *kollektivt*.³⁹ Isolasjonen kan videre være *fullstendig* («hel utelukkelse») eller *gjelde deler av døgnet* («delvis utelukkelse»). Hel utelukkelse betyr at fangen ikke har noe fellesskap med andre fanger overhode. Delvis utelukkelse innebærer at fangen har mindre fellesskap enn det som «til enhver tid gjelder for den aktuelle avdelingen». Hva som innebærer delvis utelukkelse vil derfor «bero på en konkret vurdering i det enkelte tilfellet» (retningslinjene 37.4).

Isolasjon som del av varetektsfengsling må besluttes av en domstol (Straffeprosessloven §§ 186 og 186a). Fengslene har selv myndighet til å ilegge isolasjon for fanger *i fengsel*, både de som soner dom og som er varetektsfengslet.⁴⁰

Isolasjon kan i hovedsak benyttes som *forebyggende tiltak*, som *disiplinærreaksjon* eller i forbindelse med *etterforskning*. I tillegg innebærer en del av *tvangstiltakene* isolasjon.

Isolasjon kan benyttes *som forebyggende tiltak* for å hindre uønsket atferd. Kriminalomsorgens statistikk for 2016 viser at isolasjon som forebyggende tiltak var den hyppigst brukte isolasjonsformen i fengsel. Den mest brukte hjemmelen for forebyggende isolasjon er Straffe-

³⁷ Straffegjennomføringsloven §§ 2, 46 og 52; Straffeprosessloven §§ 186 og 186a

³⁸ Straffegjennomføringsloven §§ 17, 37, 38, 39, 40

³⁹ Straffegjennomføringsloven § 37 åttende ledd: «Kriminalomsorgen kan beslutte at alle eller enkelte innsatte helt eller delvis skal utelukkes fra fellesskapet (...) Slik utelukkelse kan opprettholdes inntil til 3 døgn».

Strgjfl. § 17 annet ledd: «Fellesskapet for innsatte som gjennomfører straff i avdeling [i fengsel med høyt sikkerhetsnivå] kan helt eller delvis begrenses av hensyn til ro, orden og sikkerhet, eller dersom hensynet til innsatte selv eller andre innsatte tilsier det, og det ikke fremstår som et uforholdsmessig inngrep».

⁴⁰ Isolasjon under varetektsfengsling behandles av domstolene, mens isolasjon av fanger som soner dom besluttes av fengslene selv (jf. ordlyden i bestemmelsene «Kriminalomsorgen kan beslutte...» og tilsvarende).

gjennomføringsloven § 37 (KDI 2016b:1-2). I medhold av denne kan fanger ilegges hel eller delvis isolasjon for opptil ett år av gangen. Fengselet skal fortløpende vurdere om isolasjon fortsatt er nødvendig (Straffegjennomføringsloven § 37).

Isolasjon som forebyggende tiltak kan også brukes *kollektivt* (ibid: åttende ledd). Fengselet har adgang til å isolere flere eller alle fangene på samme vilkår som for enkeltpersoner. Det skal være snakk om handlinger som i alvorlig grad truer sikkerheten i fengselet, som fangeopprør eller skadeverk. Et annet grunnlag er om «akutte bygningsmessige eller bemanningsmessige forhold gjør det nødvendig» (retningslinjene kapittel 3.16).

En spesielt inngripende form for forebyggende isolasjon er *tvangsmidler* som sikkerhetscelle eller sikkerhetsseng. Fengselet kan bare benytte seg av dette hvis det er «strengt nødvendig, og mindre inngripende tiltak forgjeves har vært forsøkt eller åpenbart vil være utilstrekkelig» (Straffegjennomføringsloven § 38). Det er ingen maksgrænse for varigheten ut over at sikkerhetscelle og –seng ikke må brukes «over lengre tidsrom enn absolutt påkrevet» og det skal «fortløpende vurderes om bruken av tvangsmidler kan innstilles». Fangen skal få tilsyn av tilsatte minst en gang per time (retningslinjene kapittel 38.4).

Med ny straffegjennomføringslov i 2001 ble det ulovlig å bruke isolasjon som disiplinærstraff (NI 2012:42). Likevel tillater loven *isolasjon som disiplinærreaksjon*. En fange som er mistenkt for å ha brutt reglene for ro, orden og disiplin eller vilkår for straffegjennomføringen, kan bli ilagt «umiddelbar utelukkelse». En umiddelbar utelukkelse kan vare inntil 24 timer (Straffegjennomføringsloven § 39). Tiltaket gir fengselet mulighet til «en umiddelbar reaksjon på uønsket atferd». Samtidig skal fengselet etterforske hva som har skjedd (retningslinjene kapittel 39.1). Slik minner reaksjonen om en slags varetektsfengsling i fengselet.

Videre kan isolasjon benyttes som «reaksjon» opp til 20 dager ved påvist disiplinærbrudd (ibid: § 40 første ledd d). Isolasjonen kan være delvis eller fullstendig (retningslinjene kapittel 40.8).

Fengselet kan sette fanger på enerom med spesialtoalett i *etterforskningsøyemed* om det er grunn til å tro at vedkommende skjuler rusmidler i kroppen. Uttalelse fra lege må innhentes før tiltaket kan iverksettes og fangen skal ha jevnlig tilsyn fra helsepersonell (Straffegjennomføringsloven § 29). Tiltaket kan opprettholdes opp til tre dager i strekk, men kan etter dette forelegges kriminalomsorgen på regionnivå for utvidet opphold (forskrift om straffegjennomføring § 3-26).

En mistenkt kan ilegges isolasjon av domstolen i forbindelse med *varetektsfengsling*. Restriksjonstypene omfatter full isolasjon, delvis isolasjon, ikke tilgang til massemedia, brev- og

besøksforbud eller brev- og besøkskontroll (Bakke og Myhrer 2009:16; Straffeprosessloven §§ 186 og 186 a). Loven setter ingen frist for hvor lenge en person kan sitte i varetekt (Norges domstoler 2018).

8.2 Kvinnenes erfaringer med isolasjon

8.2.1 Omfang

I JURK-utvalget hadde 20 % av kvinnene opplevd isolasjon. Av disse var det to tredjedeler som hadde opplevd isolasjon én gang, mens en tredjedel hadde blitt isolert flere ganger. Om lag 65 % av kvinnene sa at de *ikke* hadde opplevd isolasjon. Tilsvarende andel kvinner som hadde *opplevd isolasjon*, hadde også fått *advarsel om* at de kunne bli isolert.

Blant de ti kvinnene som satt i varetekt da undersøkelsen ble gjennomført, hadde tre opplevd isolasjon. I tillegg var det flere kvinner som tidligere hadde sittet i varetekt og som hadde opplevd isolasjon i den forbindelse.

I JURK-utvalget var det de som hadde lengst dommer som hadde blitt isolert oftest. Omtrent 15 % av kvinnene som sonet dommer med under ett års varighet hadde opplevd isolasjon (N=58), mens det samme gjaldt 24 % av de som skulle sone fra ett år og oppover, inkludert forvaring (N=50). 52 % av de som sonet dommer fra fire år og oppover hadde erfaring med å bli isolert (N=17).

Hellevik fant noe tilsvarende da hun undersøkte isolasjonsbruken i fire norske mannsfengsler i 1999-2000. Hun pekte på at en mulig forklaring var at de som sonet lengst dommer hadde mer rusproblemer og psykiske problemer enn korttidssonerne. I tillegg kan fengselsoppholdet i seg selv skape frustrasjoner som kan lede til brudd på fengselsregler (Hellevik 2001:42).

Det var flest tilfeller av isolasjon blant de yngste kvinnene i JURK-utvalget. Blant kvinnene som var 30 år eller yngre hadde 28 % blitt isolert (N=32), mens det samme gjaldt 19 % av kvinnene mellom 31-45 år (N=52) og 16 % av kvinnene over 45 år (N=36).

Blant de utenlandske kvinnene var det 17 som besvarte spørsmålet. Av disse hadde tre opplevd isolasjon, og en skrev at hun ikke visste om hun hadde blitt isolert. Jeg vil komme tilbake til isolasjonserfaringene til denne fangegruppen avslutningsvis.

8.2.2 Fengselets begrunnelser for isolasjon

JURK-utvalget ble spurt om sine erfaringer med isolasjon, der mange også listet opp begrunnelsen for isolasjonen de hadde opplevd. Under følger en nærmere redegjørelse over begrunnelsene som ble nevnt av flest kvinner. Jeg vil først komme inn på den fengselsbesluttede isolasjonen, deretter isolasjon i varetekt.⁴¹

Ressurs- eller kapasitetsmangler og prioritering av menn

Mer enn 20 kvinner opplyste at de hadde blitt isolert på grunn av ressurs- eller kapasitetsmangler, ikke på bakgrunn av egne handlinger (oppførsel, rus eller lignende). I mange tilfeller ble dette også koblet til prioritering av mannlige fanger.

Da undersøkelsen ble gjennomført våren 2017, var det én kvinne på avdelingen med høyt sikkerhetsnivå i Tromsø fengsel. Etter sitt besøk i fengselet noen år tidligere, konkluderte Sivilombudsmannen med at kvinnene der «langt på vei soner i isolasjon» (SOM 2014:20). Fengselet har ikke en egen kvinneavdeling med høyt sikkerhetsnivå, bare reserverte plasser. Sivilombudsmannen beskriver isolasjon av kvinner som «en generell problematikk i mindre fengsler som ikke har egne avdelinger for kvinner» fordi man er avhengig av at det sitter flere kvinner på avdelingen for at det skal utgjøre et fellesskap (ibid:21).

En kvinne satt alene på avdeling med høyt sikkerhetsnivå i et annet fengsel. Hun opplevde at ansatte forsøkte å bedre situasjonen. Hun skrev at «[betjentene] prøver å få meg ut av cellen og tilrettelegger dette så langt de kan». Likevel viser hennes opplevelse den generelle problematikken med isolering av kvinner som minoritet i fengselet.

En del kvinner hadde blitt isolert på grunn av *plassmangel på kvinneavdelingen*. En kvinne sa at hun hadde sittet seks uker på isolasjonsavdeling med denne begrunnelsen. Oppbevaring av fanger i isolasjon i påvente av ledig plass på øvrige fengselsavdelinger, er ikke et problem forbeholdt kvinner. Horn (2017) skriver at en del fanger sitter på mottaksavdelinger i påvente av ledig plass i de alminnelige fengselsavdelingene. «Mottaksavdelingene er ikke tilrettelagt for fellesskap, samtidig som fengslene bruker disse overfor fanger som ikke skulle vært isolert for å sikre fullt belegg» (s. 61).

Noen opplevde at bemanningsproblemene gikk ut over dem som minoritet i blandingsfengselet: «vi blir innelåst ettersom vi er den minste avdelingen». Flere kvinner fortalte at dette hadde sammenheng med lav bemanning, og at betjentene prioriterte mennene fordi de utgjorde den største gruppen fanger. En skrev at «[fordi vi er] så få kvinner i forhold til menn blir vi 'glemt' og nedprioritert». En annen skrev at «om det ikke er bemanning nok, for hva som

⁴¹ Se 8.1.1

skulle skje, går det ut over oss kvinner først. Alltid». Dette kom også frem i samtaler med kvinnene i forbindelse med gjennomføringen av undersøkelsen.

Fjorten kvinner sa at de hadde opplevd å bli innesperret *på grunn av menns oppførsel eller prioritering av menn* i blandingsfengsler.⁴²

Noen kvinner sa at de ble innelåst som et beskyttelsestiltak mot menn med aggresjonsproblemer. Dette kan også ses i sammenheng med lav bemanning.

Flere kvinner ga uttrykk for at de *ønsket* å sone med menn og at flere kjønn ville skape et bedre miljø. Samtidig var det enkelte som hadde andre erfaringer. En skrev at «menn er litt voldsomme. Dritprat. Menn har ikke respekt for kvinnene». En annen skrev at hun «ville følt [seg] tryggere» i kvinnefengsel og at det var «mye tafsing fra menn». En tredje mente at «mange menn har for lett tilgang til å komme seg inn på kvinneavdelingen».

Under besøk i Stavanger fengsel fant Sivilombudsmannen at kvinnene var utrygge rundt mennene, som i noen tilfeller førte til at kvinnene isolerte seg. I Bergen fengsel var det flere kvinner som sa de følte seg utrygge fordi det var få betjenter i fellesskapsområdene (SOM 2016b:29).

Sivilombudsmannen fant at kvinner oftere enn menn fikk utetiden fra cella innskrenket på grunnlag av bygnings- og bemanningsutfordringer. Likestillings- og diskrimineringsombudet kom til at dette var i strid med likestillingsloven (LDO 2017:19).

LDO oppsummerer problemene kvinnelige fanger får fordi de er i mindretall i fengslene:

«[Kvinnenes] små enheter er enklere å låse ned enn avdelingene for menn. Kvinner flyttes oftere til andre avdelinger dersom sikkerhet eller plassmangel tilsier avskjerming eller omrokkering. Isolasjon av kvinner og annen forskjellsbehandling mellom kvinner og menn blir ofte forklart med at kvinnene er i mindretall og at forskjellsbehandlingen dermed berører færre innsatte» (2017:19).

Flere kvinner på Bredtveit var på avdelinger med mye innlåsning. En del ga uttrykk for at de mente innlåsningen brøt med deres menneskerettigheter. En skrev: «I feel very isolated and lonely when we are locked up at 16.30 in weekend and get locked out 10 pm next day. I think

⁴² På bakgrunn av tilbakemeldinger om innlåsning begrunnet i menns oppførsel eller prioritering av menn i blandingsfengsler, hadde vi et eget spørsmål om dette i undersøkelsen. Her brukte vi formuleringen «innesperret», ikke isolasjon.

that this is in conflict with my basic human rights». En annen skrevs: «Vi blir låst inn for natta 16.30 lørdager og søndager. Låst ut 10.15 de samme dager på morgenen. Det er FOR mange timer innelåst. 16.30 er umenneskelig tidspunkt å låses inne for natta!».

Sivilombudsmannen har kritisert Bredtveit for å ha for strenge innlåsingsrutiner. På grunn av lav bemanning i helgene får fangene rundt fem timer utenfor cellene lørdag og søndag (SOM 2016a:24). Horn mener at praksisen med planlagt lav bemanning i helgene er systematisk brukt av fengslene for å spare penger (2017:61).

Den europeiske torturforebyggingskomiteen (CPT) anbefaler åtte timer fellesskap som minimum for *varetekstfengslede* og legger til at forholdene for domfelte «should be even more favorable» (2011:15). Da JURK-undersøkelsen ble gjennomført, ett år etter Sivilombudsmannens kritikk, ser det ut til at kvinnene hadde fått én time lenger ute av cellene i helgene. Dette er fortsatt langt mindre enn CPTs anbefalinger. KDI har for øvrig kommentert kritikken i sin årsrapport:

«Når det gjelder forebyggingsenhetens stadige henvisning til at en svært høy andel innsatte tilbringer mindre enn åtte timer utenfor cellen pr. dag, har kriminalomsorgen bemerket at dette ikke er et krav i henhold til gjeldende lov og regelverk» (KDI 2016a: 28).

I følge kriminalomsorgens egen statistikk, var bygnings- og bemanningsmessige årsaker *hovedbegrunnelsen* for at fanger hadde færre enn to timer i fellesskap i døgnet i 2015.⁴³ I 2016 var antall utelukkelse på denne begrunnelsen kraftig redusert (KDI 2016b:1).

Direktoratet besvarer kritikken med at det ikke er et eksplisitt *krav* i regelverket om minimum åtte timer fellesskap. Selv om anbefalinger fra CPT og tilsvarende organer ikke er rettslig bindende, vil medlemsstatene normalt rette seg etter dem (NI 2012:9). Dette er også en målsetting for kriminalomsorgen. I følge stortingsmelding nr. 37 skal Norge «være et foregangsland når det gjelder å ivareta menneskerettighetene. Internasjonale organisasjoner er [derfor] med stor tyngde med på å utforme rammene for straffegjennomføring i Norge» (St.meld. nr. 37 (2007-2008):26).

⁴³ To timer fellesskap eller mindre peker mot definisjonen av isolasjon nevnt innledningsvis

Straff for rusmidler

En kvinne hadde blitt satt i isolasjon som følge av en celleransakelse fordi en narkotikahund hadde indikert for hasj. Kvinnen skrev at hun ble isolert selv om hun ikke hadde vært i besittelse av hasj og fengselet heller ikke hadde funnet noe på hennes celle.

Flere kvinner sa at isolasjonen de hadde blitt ilagt var relatert til rus. I Helleviks undersøkelse (2001) var dette den vanligste begrunnelsen for eneromsrefselse (tilsvarende «utelukkelse» i daværende fengselslov) (s. 69).

Som nevnt i kapittel 8.1, ble isolasjon som disiplinærstraff forbudt med ny straffegjennomføringslov. Fengslene kan likevel ilegge isolasjon som «umiddelbart tiltak» i opptil 24 timer for å undersøke om regler har blitt brutt, eller inntil 20 dager for brudd på fengselets regler (Straffegjennomføringsloven §§ 39 og 40 første ledd bokstav d).

Flere har reist kritikk mot at isolasjon *i praksis benyttes som straff* i norske fengsler. Sivilombudsmannen kom til at et fengsel hadde brukt § 40 overfor en fange på en måte som ga reaksjonen en «pønal karakter», det vil si straff (SOM 2015).

Blant annet har Nasjonal institusjon for menneskerettigheter (NI) reist kritikk mot at fengslene bruker isolasjon som straff, uten hjemmel i lovbestemmelsene over, med bakgrunn i de svært skjønnsmessige formuleringene i særlig § 37 om forebyggende isolasjon (NI 2012: 5, 42, 49-50; Smith m.fl. 2013:185).

Hellevik bemerker at kampen mot narkotika rammer alle fangene, også de uten rusproblemer. Med innføringen av straffegjennomføringsloven ble det innført en rekke kontrollbestemmelser for å forhindre innsmugling og bruk, utvidet adgang til urinprøver og narkotikahund med videre. Hun skriver at den økte kontrollen vil kunne føre til flere funn, som igjen vil føre til flere refselser – også isolasjon. Samtidig vil den økte kontrollen kunne skape mer frustrasjon blant fangene fordi alle utsettes for kontrolltiltakene. Helleviks inntrykk er at «det kan virke som om listen av og til ligger svært lavt for når isolasjon er et nødvendig tiltak i forhold til rus» (Hellevik 2001:70-72). Enkelte kommentarer fra JURK-utvalget som jeg har omtalt i kapitlet om rus, er av samme oppfatning.

Uønsket oppførsel, sykdom og selvskading

Flere kvinner nevner oppførsel, sykdom eller selvskading som årsak til isolasjon.

En kvinne skrev at man alt for lett ble satt på isolasjon og at isolasjon ble brukt «som straff for det meste».

Et par kvinner mente at de ikke hadde vært ansvarlige for å skape uro, og opplevde derfor isolasjonen som veldig urettferdig. En annen kunne ønske at man hadde fått anledning til å snakke om problemene sine og få hjelp i stedet for å straffes med isolasjon. Som en tredje kvinne påpeker: «vi har alle en bagasje med oss inn og er mange ganger veldig forskjellige».

Det er skrevet mye om hvordan fengselsstrukturen med sitt disiplinerings- og kontrollsystem kan bidra til å *produsere konflikter* og ha en negativ innvirkning på relasjoner fangene imellom, og mellom fanger og betjenter. Hammerlin og Rokkan (2012) gjennomførte en undersøkelse om vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgen. Undersøkelsen tar også for seg konflikter fanger imellom (s. 117-122). Momenter som Hammerlin og Rokkan er innom, og som jeg har omtalt tidligere, er blant annet det påtvungne sosiale fellesskapet som fangene befinner seg i. For eksempel var det mange kvinner som bodde på dublerter celler som opplevde det sosiale fellesskapet som særlig belastende.

Foucault mener at det innen alle disiplinære systemer finnes en straffende instans. Dette indre straffesystemet «slår ned på en rekke atferdsmåter som de store avstraffelsessystemene betrakter som temmelig harmløse» (Foucault 1975/2014:157). Den tvetydige ordlyden i Straffegjennomføringsloven § 37 med retningslinjer gjør at det ikke fremgår klart hva slags oppførsel som vil kunne medføre såkalt «forebyggende isolasjon». Dermed etterlates et vidt spillerom for de ansattes egne oppfatninger (NI 2012:30).

Noen kvinner hadde også opplevd isolasjon som *reaksjon på sykdom eller selvskading*. Som nevnt kan fengslene isolere i forebyggingsøyemed hvis det er fare for at en fange kan skade seg selv (eller andre), også i sikkerhetscelle (Straffegjennomføringsloven § 38). Ingen av kvinnene spesifiserer om isolasjonen ble gjennomført på egen celle, i isolasjonsavdeling eller sikkerhetscelle.

Helsedirektoratet og Kriminalomsorgen drøfter problemene med å sikre et godt nok tilbud til alvorlig psykisk syke fanger med aggressivitet. De foreslår at det skal opprettes en nasjonal, forsterket fellesskapsavdeling for denne fangegruppa for å forebygge og hindre langvarig isolasjon. Grunnen er at sikkerhetsvurderinger gjør at det må være opp til 3-4 tjenestemenn rundt hver av disse fangene, som ikke er mulig med dagens ressursnivå (HDIR og KDI 2016a:14-15). Spørsmålet er om en slik forsterket sikkerhetsavdeling også vil gjelde for kvinner, sett i

lys av at kriminalomsorgen har et mål om at kvinner skal sone atskilt fra menn.⁴⁴ Dette sier verken rapporten eller strategien noe om.

Isolasjon i varetekt

Avsnittene over omhandler isolasjon *besluttet av fengselet*. Som nevnt innledningsvis blir isolasjon av varetektsfanger besluttet av domstolene⁴⁵.

Som nevnt satt ti kvinner i JURK-utvalget i varetekt på undersøkelsestidspunktet. Tre av disse hadde blitt isolert. I tillegg var det andre kvinner som på undersøkelsestidspunktet sonet dom, men som tidligere hadde opplevd varetektsisolasjon. Ingen av kvinnene kommenterer dette videre ut over at de hadde blitt isolert av hensyn til etterforskning i saken.

Varetektsisolasjon er en praksis som norske myndigheter stadig blir kritisert for, og som har blitt omtalt som et «særegent skandinavisk fenomen» (se bla Smith 2012:1). Morgan, britisk jussprofessor og medlem av CPT, har kritisert praksisen for å skape en situasjon med «moderat psykisk press» fordi fangene bare kan unnsnippe isolasjonen hvis de tilstår (Morgan 1999:204).

Fengslene skal være spesielt oppmerksomme på situasjonen til varetektsisolerte. Dette fremkommer ettertrykkelig av straffegjennomføringsloven. I formålsbestemmelsen står det at «ved varetektsfengsling skal kriminalomsorgen legge til rette for å avhjelpe negative virkninger av isolasjon» (§ 2 tredje ledd; § 46).

I 2016 ble 400 personer ilagt fullstendig isolasjon i varetekt. 301 av disse satt fullstendig isolert mellom to til fire uker og 26 personer hadde i tillegg en periode med delvis isolasjon (KDI 2016c:14). Lovendringer på begynnelsen av 2000-tallet medført en kraftig reduksjon i full isolasjon av varetektsfengslede, men praksisen videreføres likevel for mellom 11-14 % (Horn 2017:159).

FNs menneskerettighetskomité har kritisert norske myndigheter for at disse tallene har økt i 2017. Videre uttrykte komiteen bekymring over at det ikke finnes en maksgrense for antall dager en fange kan være underlagt fullstendig isolasjon (CCPR 2018:5).

8.2.3 Kvinnes erfaringer med å være isolert

⁴⁴ Kriminalomsorgens strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring 2017-2020: Delmål 1 Kvinner i fengsel skal være atskilt fra menn (KDI 2017:2)

⁴⁵ Se kapittel 8.1

Kvinnene i JURK-utvalget beskriver sine erfaringer med isolasjon med ord som «Umenneskelig», «Nedverdiggende», «Klaustrofobisk», «Forferdelig», «Traumatisk. Én kvinne sa at det var «Helt greit».

For øvrig kan tilbakemeldingene deles inn i to hovedkategorier: en opplevelse av å være rettsløs og isolasjon som psykisk belastende.

Følelse av å være rettsløs

Flere kvinner opplevde at de var «rettsløs» eller «makteløs» og at å klage på isolasjonen ikke hjalp fordi deres «ord ikke hadde betydning». «Jeg fikk ingen hjelp. Ingen rettigheter», skrev en. «Mine ord gis liten eller ingen vekt», skrev en annen.

På spørsmål om de hadde fått anledning til å klage på isolasjonsvedtaket, svarte én av tre ja, mens to tredjedeler opplevde at de ikke hadde fått anledning til det. En kvinne så ikke noe poeng i å klage: «det får man alltid avslag på – ingen vits i det».

Svært få av informantene i Helleviks undersøkelse hadde klaget over isolasjonsvedtak. Hun mente dette skyldtes at veldig få fikk medhold. Hun fant samtidig at de som var mest psykisk syke klaget minst og forklarte dette med at denne fangegruppa nok i mindre grad hadde overskudd, ressurser og oversikt over sine rettigheter som forutsettes for å klage (Hellevik 2001:99).

Psykisk belastende

I JURK-utvalget var det markant flere som sa de slet psykisk i fengsel blant de som hadde opplevd isolasjon. Av disse var det tre av fire som sa de slet psykisk (N=27), mot litt over halvparten i utvalget for øvrig. Som nevnt i kapittelet om helse, var det i tillegg et par kvinner som opplevde at trusselen om isolasjon gjorde det vanskeligere å snakke om sine psykiske problemer. Slik kan frykten for isolasjon komme i konflikt med behovet for helsehjelp.

I en undersøkelse fra 2007 i alle norske fengsler med høyt sikkerhetsnivå, fortalte fangene at isolasjon var en av de tre forholdene som hadde størst negativ innvirkning på deres livskvalitet (Liebling i St.meld. nr. 37 (2007-2008):66-67).

Om de psykiske lidelsene var forårsaket av, årsak til eller hadde blitt forsterket av isolasjonen kom fremkom ikke av alle kommentarene. Kristoffersen beskriver bruk av isolasjon som en ond spiral, som både kan være årsak til og forsterke problemene. «I den grad uroligheter som selvmordsforsøk og celleknusing (...) er en reaksjon på isolasjonspresset fra et høyt isolasjonsnivå, har vi grunn til å tro at fengselet reagerer på opposisjon mot isolasjonsnivået med ytterligere isolasjon, og det er intet mindre enn tragisk med tanke på at de mulige skadevirk-

ningene av en sikkerhetscelleisolasjon på denne bakgrunn sannsynligvis bare blir enda større» (Kristoffersen 1986:59).

Flere kvinner i JURK-utvalget beskrev hvordan isolasjonen forverret deres psykiske tilstand. En opplevde at hennes sosiale forbi forverret seg. En annen sa at hun ble mer folkesky og innesluttet. En tredje skrev at hun ble psykotisk. En fjerde kvinne sa at «det er helt umenneskelig med for lenge isolasjon. Er man ikke helt som man skal, så kan det være fare for liv og død».

Gamman (i Horn 2017) gjennomførte flere studier på 1990-tallet der han fulgte fanger som hadde blitt ilagt isolasjon. En studie fra 1995 inkluderte 54 varetektsfanger, der halvparten utgjorde en kontrollgruppe som ikke ble isolert. Isolasjonen ble senere avbrutt fordi alle hadde psykotiske reaksjoner og de fleste ble innlagt på psykiatrisk sykehus. En av disse begikk selvmord og en døde under uklare omstendigheter på sykehus. For øvrig fant Gamman at fangene fikk dårligere nattesøvn, nedsatt konsentrasjonsevne, problemer med døgnrytmen, angst og depresjon, smerter i mage, muskler og skjelett. Somatiske sykdommer forverret seg. I tillegg utviklet flere apati, likegyldighet og ytterligere isolering og aggressivitet. Tilsvarende virkninger av isolasjon ble funnet i en intervjuundersøkelse fra 2002, utført av Oslo fengsel og KRUS (s. 38).

Hvordan og i hvilken grad fanger blir påvirket av isolasjon kan variere. I følge Knoff, tidligere psykolog ved Ullersmo fengsel, er det store individuelle forskjeller i toleransen, men mye tyder på at isolasjon kan ha større negativ innvirkning på fanger sammenlignet med befolkningen for øvrig. Dette henger blant annet sammen med at mange fanger har psykiske problemer, som gjør det sannsynlig at mange har «mindre å gå på». Et flertall vil antakelig takle kortere tids isolering ganske bra, men andre vil påføres lidelse og eventuelt skade. Problemet er at man ikke på forhånd kan vite *hvem* som vil tåle isolasjon og hvem som ikke vil tåle det. «Det blir alvorlig å bruke isolering som straff overfor dem som tåler dette dårlig. En kan ikke forsvare psykiske skader som et tilsiktet onde i et sivilisert samfunn» (Knoff 1983:119-121).

Knoff tar også opp et annet problem. Han skriver at den «akutte påkjenning når sitt høydepunkt allerede i isolasjonens andre døgn» (ibid:121). Dette viser at man heller ikke skal bagatellisere bruken av kortvarig isolasjon.

Hammerlins undersøkelser av selvmord blant fanger viser at tre av fire som avslutter livet sitt i fengsel er i varetekt, og at svært mange selvmord finner sted i løpet av de tre første ukene av fengslingen (Hammerlin 2009b:23-24).

Den veldokumenterte påkjenningen av isolasjon begrunner reglene om at isolerte fanger skal få tilsyn av lege og/eller andre ansatte i fengselet, nevnt innledningsvis. To kvinner i JURK-utvalget skrev at de ikke hadde fått noen oppfølging under isolasjon.

Rua gjennomførte en undersøkelse blant fengselsleger i 2012 som avdekket at den «rutinemessige varslingen som Straffegjennomføringsloven krever, blir ut fra hva legene forteller (...) ikke gjennomført». Fengselslegene hadde dermed bare «én klar mulighet igjen til selv å oppdage helsemessige negative konsekvenser som kan utvikle seg hos de isolerte. Det er om de får dem som pasienter til time for forhold som ikke er uttalt knyttet til isolasjonsskader» (s. 98).

8.3 Avsluttende betraktninger

8.3.1 Ulike isolasjonsforståelser

Christie skriver i *Pinens begrensning* hvordan ord kan brukes til å kamuflere handlingers egentlige karakter (Christie 1982:14). I straffegjennomføringsloven står det at fanger kan «utelukkes fra fellesskapet», selv om det faktisk siktes til isolasjon (se kapittel 10.1). Begrepet isolasjon brukes i loven bare om domstolsbesluttet varetekstisolasjon.

En annen kamuflering ligger i begrepet «reaksjon» (Straffegjennomføringsloven §§ 39 og 40). Med vedtaket av ny straffegjennomføringslov i 2001, skulle isolasjon ikke lenger brukes som straff (NI 2012:42). Likevel har fengslene anledning til å benytte isolasjon overfor fanger som har begått «disiplinærbrudd», det vil si brutt fengselets regler (§ 40). Det er vanskelig å se at denne reaksjonsformen er noe annet enn straff, og kvinnenes erfaringer tilsier at det oppleves som det.

En overordnet utfordring med isolasjonsbestemmelsene i straffegjennomføringsloven, er at det gjør det vanskelig å klart definere når fengslene har adgang til å benytte isolasjon overfor fangene. Nasjonal institusjon for menneskerettigheter (NI) har utredet de norske isolasjonsreglene i lys av menneskerettighetene. Utredningen konkluderte med at «flere av bestemmelsen i straffegjennomføringsloven gir en svært vid og skjønnsmessig adgang til å isolere fanger». Dette handlet i hovedsak om at loven har svært skjønnsmessige vilkår, mangler angivelse av formålet med isolasjonen og har ubestemte eller svært vide tidsrammer for når det er tillatt å bruke (2012: 36-37).

Kvinner som på grunn av plassmangel blir satt på avdelinger med et høyere restriksjonsnivå enn det de er tiltenkt, eller som blir plassert på avdelinger der de ikke har andre (kvinnelige) medfanger, kan også medføre isolasjon. Det samme gjelder innlåsning av kvinner for å be-

skytte disse mot menn, eller prioritering av fellesskap for menn fordi de utgjør en majoritet i fengselet. Fangene kan dermed bli isolert i praksis, uten at det blir fattet isolasjonsvedtak i tråd med hjemlene i straffegjennomføringsloven. Slik praksis kan medføre et brudd på de europeiske fengselsreglene som sier at «ressursmangel rettferdiggjør ikke soningsforhold som krenker de innsattes menneskerettigheter» (Europarådet 2006: regel 4). Praksisen bryter samtidig med prinsippet om at ingen skal underlegges et strengere restriksjonsnivå enn det som er nødvendig (regel 3).

Horn peker på at isolasjonspraksiser som ikke er forankret i lovens bestemmelser illustrerer behovet for klarere rettslig regulering for å kunne kontrollere isolasjonsbruken og føre bedre kontroll med at reglene følges (2017:61).

En annen kritikk som myndighetene har blitt møtt med er at under- og feilrapportering av isolasjon gjør det vanskelig å få oversikt over isolasjonspraksisen i fengslene (se for eksempel CAT 2008:3 og 2012:3; NI 2012:41 og Thørrisen 2017). Oversikten over isolasjonsbruken som er vedlagt Kriminalomsorgens årsrapport er lite detaljert og er basert på dagsmålinger i enkelte fengsler. Statistikken gir for eksempel ingen oversikt over antall dager isolasjon, eller om isolasjonen er hel eller delvis (KDI 2016b). Unntak fra dette er oversikten over varetektsisolasjon (KDI 2016c:14). Thørrisen sier det er grunn til å tro at det «hefter betydelig usikkerhet ved datagrunnlaget», blant annet fordi fengslene har ulik registreringspraksis og fordi tilsyn har vist at det ofte mangler isolasjonsvedtak. «Det er dermed grunn til å tro at antall isolasjoner sannsynligvis underrapporteres» (2017).

Kvinnene har på sin side en forståelse av isolasjon basert på sine erfaringer. Flere av tilbakemeldingene fra JURK-utvalget er ikke isolasjon slik dette er forstått i loven eller etter FNs isolasjonsdefinisjon. Dette gjelder for eksempel praksisen på Bredtveit med fem-seks timer fellesskap i helgene. Det at fangene har delt sine erfaringer om langvarig innlåsning under spørsmålene om isolasjon kan likevel forstås som at kvinnene *opplever innlåsningen som isolasjon*. Dette kan ses i sammenheng med den daglige isolasjonen som fengsling innebærer. Der anbefalingen om åtte timer fellesskap hver dag blir fulgt, er fangene likevel innelåst i 16 timer per døgn. Mange har derfor et utgangspunkt hvor fengselshverdagen gjør at de er svært mye isolert. Et eventuelt isolasjonsvedtak vil dermed medføre en ytterligere isolering fra det som fra før er en isolert tilværelse.

Også andre faktorer ved fengselshverdagen kan påvirke opplevelsen av isolasjon. En kvinne skriver at hun opplever de ansatte som «distansert». I et tillegg til Fangenes tapsliste fra 2013/2014, legger Hammerlin til en utvidelse av isolasjonsbegrepet. En fange han hadde vært i kontakt med sa at «isolasjonen opplever jeg også gjennom betjentenes væremåte»

(2015:151). Dette viser hvordan også andre faktorer enn innlåsning har potensiale til å forsterke isolasjonsfølelsen blant fangene.

En gruppe kvinner som er særlig sårbare for det som i praksis kan utgjøre isolasjon, er kvinnene som har bosted i utlandet. I kapittelet om kontakt med nærstående under soning har jeg beskrevet hvordan mange av disse kvinnene opplever soningen som spesielt tung fordi kontakten med familie, venner og barn i hjemlandet er begrenset. Enkelte av disse kvinnene snakker heller ikke språkene som brukes av flertallet av fangene, som vanskeliggjør sosialt fellesskap med andre. FN's isolasjonsdefinisjon inkluderer at «meningsfylt sosial kontakt er redusert til et minimum». Selv om noen klarer å etablere sosiale relasjoner uten å snakke samme språk, vil språklige og kulturelle barrierer likevel kunne hindre en slik meningsfylt sosial kontakt mellom fanger.

De skandinaviske landene, inkludert Norge, kan sies å ha et internasjonalt rennommé for å ha en human og liberal tilnærming til straffegjennomføring (Smith 2012:16). Den fortsatte kritikken mot isolasjonspraksisen, og mangelfull rapportering og offentlig tilgjengeliggjøring av den faktiske isolasjonsbruken, står i sterk kontrast mot bildet av en human, norsk straffegjennomføringsmodell. Et humanistisk menneskesyn er en av kriminalomsorgens styringsidealer, og som også henger sammen med idealet om rettssikkerhet og likebehandling (St.meld. nr. 37 (2007-2008):21). Vage isolasjonshjemler og faktisk isolasjonsbruk som faller utenfor de rettslige rammene for isolasjon, kan true disse prinsippene.

8.3.2 Hvorfor bruker samfunnet fortsatt isolasjon?

Til tross for de veldokumenterte negative og potensielt farlige effektene av isolasjon, samt kritikk fra internasjonale menneskerettighetsinstitusjoner, er isolasjon i fengsel fortsatt i bruk. Spørsmålet blir derfor: hvorfor tillater samfunnet isolasjon?

Materialet mitt gir et utgangspunkt for å ta opp dette spørsmålet, sammen med andre forskeres bidrag.

Ett moment i denne diskusjonen er *legitimitet*. I følge den britiske teoretikeren Beetham vil maktbruk kunne oppfattes som legitim dersom den møter visse normative kriterier for hvordan makten er gitt og utøvd. Legitimitet handler om den normative dimensjonen av maktstrukturer, og ideene og praksisene som har gitt maktutøverne deres moralske autoritet og kredibilitet. Beetham utleder av dette tre kriter for at maktutøvelsen skal legitimeres. For det første må makten være tildelt og utøvd i tråd med de demokratiske kriteriene som gjelder i det aktuelle samfunnet. Dernest må makten anses for å være utøvd i en eller annen felles interesse, ikke ut fra maktutøverens egeninteresse. Til sist må maktutøvelsen anerkjennes av de som

blir utsatt for den. Dette betyr imidlertid ikke at alle individene må anerkjenne maktutøvelsen, så lenge flertallet gjør det (2013:16-19).

Fengslene har ikke bare myndighet til å anvende lovreglene som omhandler isolasjon i fengsel, men er i tillegg blitt gitt tildelt en stor grad av skjønn i anvendelsen av reglene (NI 2012:36-37). Maktutøvelsen i form av isolasjonsvedtak er derfor i tråd med den delegerte myndigheten fengslene har til å isolere. Videre kan det argumenteres med at fengselet begrunner isolasjonsbruken i blant annet en fellesinteresse i å skape ro og orden i fengselet. Fangene vil kanskje ikke anerkjenne isolasjonspraksisen, men noen vil kanskje erkjenne at fengselet *har* makten til å isolere og dermed i varierende grad motsette seg isolasjon (se for eksempel kommentaren fra en kvinne om at det ikke er noe poeng i å klage over isolasjonsvedtak).

Man skulle tro at fengselslegene, ansatt av helsevesenet og med et mandat til å ivareta liv og helse, ville protestert mot isolasjon. Rua gjennomførte en undersøkelse blant fengselsleger om deres forhold til isolasjon, der hun hadde en forventning om å finne konflikt mellom de to profesjonsgruppene fengselsleger og betjenter. Det fant hun ikke. Legene var klar over at isolasjon var skadelig for fangenes helse og de var klar over at det fantes regler for å begrense bruken (selv om de ikke kjente til innholdet av alle reglene). Årsaken, ifølge Rua, var en *institusjonell praksis* både i helseavdelingen og i relasjonen mellom helseavdelingen og fengselet. Det handlet blant annet om at legene var vant til at «helse taper», samtidig som de hadde en aksepterende holdning til reglene og behovene til fengslene (2012:139-141).

Isolasjon av varetektsfengslede og fanger i fengsel bestemmes, reguleres og rapporteres som nevnt på forskjellig måte. I følge Horn har bruken av varetektsisolasjon blitt kraftig redusert som konsekvens av kritikken mot denne praksisen (2017:159). Man kan si at varetektsisolasjonen har blitt *mindre legitim*. Imidlertid kan det synes som at isolasjon av domfelte har fått mindre oppmerksomhet. Der varetektsisolasjonen er underlagt domstolskontroll, er isolasjon av domfelte innenfor fengselets egen skjønnsmyndighet. Både kvinnenes erfaringer og kriminalomsorgens svar på kritikken av innlåsingspraksisen bygger opp under at fengslene anser isolasjon av domfelte fanger som mer legitim og derfor også benytter seg av muligheten til å isolere. I følge Horn bygger det norske fengselsvesenet på en «isolasjonstankegang», som medfører at «bruken av isolasjon ikke har blitt sett på som noe ekstraordinært» (2017:498). Kriminalomsorgens respons på kritikken mot innlåsingspraksisen med å henvise til at de ikke bryter noen regler, kan tale for dette synet.

Ut fra mitt materiale, styrket av Hellevik og av andre forskere, kan det se ut til at de som soner lengst dommer og som sliter mest psykisk opplever mest isolasjon. JURK-utvalgets erfaringer med isolasjon viser det utallige undersøkelsene har vist før: isolasjon er nedbrytende og

har potensiale til alvorlig skade overfor de som blir utsatt for det, særlig de som fra før er mest utsatt. Dermed er det kanskje de som sliter mest og har den hardeste soningen som i størst grad isoleres. Slik vil isolasjonsreglene kunne ramme fangebefolkningen skjevt, til tross for sin tilsynelatende universelle utforming.

9 Avslutning

9.1 Realiteter eller idealer?

Oppgavens formål har vært å se på i hvilken grad og på hvilke måter kvinnelige fanger ivaretas gjennom soningsforløpet. Utgangspunktet for denne vurderingen har vært idealene for straffegjennomføring på den ene siden og kvinners erfaringer med soning på den andre. I hvilken grad fengslene lykkes i å realisere eller imøtekomme disse idealene innenfor bestemte deler av soningsforholdene, er det redegjort for i de foregående kapitlene. Det kan likevel være nyttig å vurdere forholdet mellom idealene og realiteten kvinnene opplever ut ifra et helhetsblikk.

Stortingsmelding nr. 37 (2007-2008) har som nevnt et overordnet formål om «straff som virker» og rehabilitering (s.17). Som en del av dette målet fremsetter meldingen de fem «pilarene» eller idealene som har blitt referert til i kapitlene over: formålet med straffen, prinsippet om normalitet, et humanistisk menneskesyn, rettssikkerhet og likebehandling, samt prinsippet om at man har gjort opp for seg når straffen er gjennomført (se kapittel 4.1).

Første pilar er at fengselsstraffens skal bidra til å oppnå det som er *formålet med straffen*. I juridisk teori har straff tradisjonelt vært definert som «et onde som staten tilføyer en lovovertræder på grunn av lovovertrædelsen, i den hensikt at han skal føle det som et onde» (Andenæs 1976:352; Rettstidende 1977 s. 1207).

Stortingsmeldingen vektlegger først og fremst individual- og allmennprevensjonsformål. Med dette menes å fjerne individer som har begått straffbare handlinger fra samfunnet for å forhindre nye lovbrudd og for å sikre «opprettholdelse av den sosiale ro». Videre skal straffen ha en avskrekkende effekt, for enkeltindivider og allmennheten, og den skal ha en forbedrende effekt (Stortingsmelding nr. 37 (2007-2008):19). Stortingsmeldingen angir dermed formålet som avskrekking på den ene siden, og rehabilitering på den andre.

Avskrekkingsfunksjonen kan jeg ikke si noe om ut ifra JURK-utvalgets erfaringer, men temaet har vært gjenstand for stor debatt (se for eksempel Ot.prp. nr. 90 (2003-2004); Mathiesen 2007). Imidlertid har kvinnene gitt mange tilbakemeldinger til rehabiliteringstiltakene. Dette gjelder blant annet utdanningstilbudet, arbeidsdriften, helsetjenesten og rusmestringsprogram.

Kvinnene i JURK-utvalget hadde blandede erfaringer med rehabiliteringstilbudene. Erfaringene varierte blant annet ut ifra organiseringen og bredden av tilbud i det enkelte fengsel, men også ut ifra forhold ved kvinnene selv eller situasjonen de befant seg i. En del kvinner ga ut-

trykk for at tilbudene oppfylte deres behov eller ønsker. Noen fikk for eksempel gjennomført utdanning eller opplevde at de fikk god helsehjelp.

Det var også mange eksempler på det motsatte. Enkelte kvinner i JURK-utvalget hadde erfaringer med at de ikke fikk delta i aktivitetene fordi fengselet mente at det ikke var sikkerhetsmessig forsvarlig at de deltok i undervisning eller arbeid med menn. Videre manglet flere fengsler Internett-tilgang for fanger, som medførte at muligheten til å studere utenfor fengsel var begrenset. Et tredje eksempel var kvinner som fortalte at de fikk begrenset sin tid i felleskap med andre fanger som et sikkerhetstiltak i blandingsfengsler. Dette viser at gjennomføringen av rehabiliteringstiltakene avhenger av at fengselet finner det sikkerhetsmessig forsvarlig og at fengselets organisering for øvrig ikke står i veien for det.

Videre kan ikke rehabiliteringstiltak betraktes isolert fra fangers helhetlige opplevelse med soningsforholdene. Over halvparten av JURK-utvalget sonet langt fra sine hjemsted, og flere hadde barn de tenkte på og bekymret seg for. Manglende tilrettelegging for kontakt mellom mor og barn kan medføre en tilleggsbelastning for kvinnene som kan være til hinder for rehabilitering. For eksempel kan dette bidra til at det er vanskelig å konsentrere seg om undervisning eller forsterke psykiske helseproblemer i løpet av soningen.

Rehabilitering er ikke bare et formål for straffegjennomføring, men er også ment å motvirke skadevirkningene av straffen (St.meld. nr. 37 (2007-2008):10). Et av de andre idealene som også er ment å bidra til dette er *normalitetsprinsippet*. Normalitetsprinsippet tar blant annet sikte på at tilværelsen i fengsel skal være likest mulig tilværelsen i samfunnet for øvrig og at straffen ikke skal være mer tyngende enn nødvendig. Fanger skal derfor heller ikke underlegges tiltak som oppleves som en tilleggsstraff (ibid:22).

Enkelte kvinner som hadde skruepakking som daglig aktivitet i fengselet erfarte at dette bidro til å gjøre soningen *mer* byrdefull, ikke mindre. Disse kvinnene var dermed sysselsatt med arbeid som nettopp ble opplevd som tilleggsstraff. Tiltaket kan heller ikke betegnes som rehabiliterende. Manglende tilgang på helsetjenester og at flere kvinner måtte dele celler med andre, gir også eksempler på et fravær av normalitet på en måte som kan gjøre soningen mer byrdefull for kvinnene.

Det humanistiske menneskesynet er noe som ofte blir fremhevet som et særtrekk ved det norske, så vel som skandinaviske, straffegjennomføringssystemet. Denne vektleggingen av humanitet i straffegjennomføringen blir enkelte ganger omtalt som «skandinavisk eksepsjonalisme» (se for eksempel Pratt 2008). Hva som er «humant» er imidlertid noe som kontinuerlig må diskuteres og vil avhenge av hva slags målestokk som legges til grunn. Ifølge Stortingsmeldingen skal dette blant annet sikres gjennom en respekt for at den enkelte har rett til å ta egne

valg, selv valg som kan oppfattes som destruktive, og at alt som skjer i rehabiliteringsøymed skal skje frivillig. I tillegg påpekes det at kriminalomsorgen er forpliktet av internasjonale konvensjoner (St.meld. nr. 37 (2007-2008):20).

Basert på stortingsmeldingens forståelse av humanitet, ga undersøkelsen flere eksempler på et humanistisk menneskesyn i kriminalomsorgen. For eksempel rapporterer mange av kvinnene om at de blir møtt med respekt av betjentene og øvrige ansatte i fengselet. Man kan også forstå den sterke betoningen av rehabilitering som et forhold som kan gjøre straffegjennomføringen mer human.

JURK-utvalgets erfaringer viser imidlertid også eksempler på det motsatte. En del kvinner opplevde at det var strenge sanksjoner for å ruse seg under behandling og at de ble møtt med liten forståelse for at det var vanskelig å håndtere russug og –avhengighet. Som tidligere nevnt opplevde også enkelte kvinner arbeidstilbudet som tvang, der arbeidsnekt ville gjøre at de verken fikk dagpenger eller løslatelse ved 2/3 soningstid.

Det sterkeste eksempelet på at prinsippet om humanitet ikke realiseres, er JURK-utvalgets erfaringer med isolasjon. Kriminalomsorgen og norske myndigheter har blitt kritisert for isolasjonspraksisen i norske fengsler, blant annet fra internasjonale menneskerettighetsorganer. Tilbakemeldingene til JURK-utvalget er at mange har blitt isolert under soning og at dette oppleves som svært byrdefullt og inhumant. Kvinnene rapporterte videre om at de i stor grad ble isolert på grunn av organisatoriske forhold i fengslene, og dermed ikke på bakgrunn av vurderinger forankret i kvinnenes individuelle situasjon. Tatt i betraktning de sterke skadevirkningene isolasjon kan ha, er dette særlig kritikkverdig.

Den utstrakte isolasjonspraksisen som fremdeles finner sted i norske fengsler, gir dessuten et eksempel på at norske myndigheter ikke alltid følger opp tilbakemeldinger og kritikk fra nasjonale og internasjonale menneskerettighetsorganer – i strid med hva som betones i stortingsmeldingen (St.meld. nr. 37 (2007-2008):26).

Prinsippet om rettssikkerhet og likebehandling handler blant annet om at kriminalomsorgen skal føre en ensartet praksis og at straffegjennomføringsloven setter rammer for kriminalomsorgens maktutøvelse.

Som jeg nevnte i innledningen til oppgaven, erfarte jeg som saksbehandler i JURK at kriminalomsorgen er gitt en vid skjønnsmyndighet når det gjelder vurderinger og prioriteringer av hvordan straffegjennomføringen skal utformes. Det fremkommer av stortingsmeldingen at dette er en bevisst politikk som skal sikre at fengslene har fleksibilitet og kan gi fanger en individuell oppfølging (St.meld. nr. 37 (2007-2008):10 og 21).

Et problem med den generelle utformingen av lovbestemmelsene, og det forhold at mange av momentene som skal vurderes er angitt i en rekke andre dokumenter, gjør det vanskelig for fanger å få oversikt over hvilke rettigheter de har. Manglende oversikt over rettigheter kan videre medføre at man ikke klager på behandling som man mener at er uriktig. En del av kvinnene i JURK-utvalget ga for eksempel uttrykk for at de ikke klaget over isolasjonsvedtak. Dette kan ha sammenheng med at bestemmelsene om isolasjon både er forankret i mange paragrafer og at hjemlene i flere tilfeller har et vagt og utydelig språk. Det at hjemlene bruker begrepet «utelukkelse fra fellesskap», heller enn isolasjon, kan i seg selv gjøre det vanskelig å finne hjemlene.

Myndighetene har også blitt kritisert for at isolasjon under- og feilrapporteres. Videre er oversiktene over isolasjonsbruken i fengslene lite detaljert. Dette gjør det både vanskelig å undersøke om det er en ensartet praksis i fengslene, og å fremsette kritikk mot praksisen.

Prinsippet om å ha gjort opp for seg når straffen er gjennomført gjør at kriminalomsorgen skal iverksette tiltak som bidrar til at fanger kan «begynne på nytt» etter soning (St.meld. nr. 37 (2007-2008):22). Mange av tiltakene som er ment å fremme rehabilitering er viktig i denne sammenheng. Enkelte kvinner rapporterte om at de for eksempel fikk god hjelp til å håndtere rusavhengighet under tiden de var i fengsel. Andre fortalte at fengselet hadde satt dem i kontakt med NAV slik at de kunne få trygdeytelser når de var ferdige med å sone.

Undersøkelsen har samtidig avdekket flere forhold som kan gjøre tilbakevending til samfunnet vanskelig, og medføre at man «bærer soningen med seg» etter løslatelse. Mange av kvinnene har fått lite besøk, eller ikke besøk i det hele tatt. For flere gjelder dette også mindreårige barn som de har samværsrett med. Stortingsmeldingen viser til at de som opprettholder sterke bånd til familien klarer seg bedre etter soning (Hairston 2002 i St.meld. nr. 37 (2007-2008):58). Videre var mange kvinner fortvilet over at de hadde mye gjeld og at de ikke fikk hjelp til å håndtere dette mens de sonet. Dette ga ikke bare kvinnene bekymringer under soning, men er samtidig et forhold som gir kvinnene dårligere forutsetninger for å vende tilbake til samfunnet etter løslatelse.

9.2 Fortsatt «det annet kjønn»

Det er en realitet at den klare majoriteten av norske fanger er menn, og at fengselsvesenet er bygd opp med mannlige fanger for øyet. Tilbakemeldingene fra kvinnene i JURK-utvalget viste at dette får betydning for deres soningsforhold og at kvinnene slikt sett fortsatt kan betegnes som «det annet kjønn» i fengselet (de Beauvoir 1949/2000).

For det første utgjør kvinnefengslene små enheter sammenlignet med blandings- og mannsfengslene (KDI 2016c:31). Dette medførte at *omfanget av tilbud* i mange tilfeller var utilstrekkelig vurdert ut ifra kvinnenes ønsker og behov, og dermed lite egnet til å realisere rehabiliteringsidealene for straffegjennomføring. For eksempel hadde ingen av kvinnefengslene tilbud om fagbrev.

For det andre ga kvinnene tilbakemeldinger som tydet på at *tradisjonelle kjønnsrolleforståelser* fortsatt påvirker soningsforholdene. Arbeidsdriften i kvinnefengslene bar i mange tilfeller preg av å være klassisk hus- og håndarbeid og besøksrom var tilrettelagt for barnebesøk, men ikke for at kvinnene kunne ha seksuell omgang eller på annen måte oppfylle behov for intimitet og nærhet med sine partnere.

For det tredje: Det at kvinner er i *mindretall i blandingsfengslene* gjorde at flere kvinner opplevde å bli isolert som beskyttelse mot mannlige fanger eller som en konsekvens av at det ikke var andre kvinner å være i fellesskap med. Enkelte opplevde at aktivitetene var forbeholdt menn, eller at de ikke fikk delta i aktivitetene fordi fengslene ikke hadde kapasitet til å gi dem tilstrekkelig beskyttelse.

I tillegg til de generelle utfordringene som er nevnt ovenfor, var enkelte kvinner i en særlig sårbar situasjon. Med en vektlegging på aktivitetstilbudene som middel for arbeidskvalifisering, erfarte enkelte av de eldste kvinnene at dette ikke var et tilbud de kunne benytte seg av. I tilfeller der kvinnene soner langt fra hjemstedet, kan deres klassebakgrunn bli avgjørende for om de får besøk eller ikke. Utenlandske kvinner hadde i enda mindre grad enn de øvrige kvinnene fått besøk mens de sonet, og flere ga samtidig uttrykk for at de ikke fikk bistand fra fengselet til å holde kontakt med familie og venner på annet vis. Det å ikke snakke samme språk som majoriteten av fangene kan dessuten bidra til økt isolasjon og utenforskap. Enkelte kvinner hadde nedsatt funksjonsevne og opplevde manglende fysisk tilgjengelighet og begrensninger i aktivitetstilbudet.⁴⁶

Som en konklusjon viste tilbakemeldingene til kvinnene, sett under ett, et stort mangfold av erfaringer med å sone i norske fengsler. Dette viser at det ikke kan oppstilles en mal for hva kvinnelige fanger ønsker eller har behov for, og samtidig behovet for at mangfoldet i den kvinnelige fangebefolkningen gjenspeiles i tiltakene og strategiene til kriminalomsorgen.

⁴⁶ I oppgaven prioriterte jeg tema som var viktige for flertallet, samtidig som jeg forsøkte å løfte frem individuelle erfaringer. Dette medførte likevel at erfaringene til disse kvinnene ikke «fikk plass» i oppgaven. Dette illustrerer at jo mindre gruppe det er snakk om, jo større er risikoen for at erfaringene til gruppen blir utelatt eller oversett – selv i en oppgave som har hatt som formål å løfte frem mangfoldet i kvinners sonings erfaringer.

Litteraturliste

- Alver, Bente Gullveig og Ørjan Øyen (1997): *Forskningsetikk i forskerhverdag. Vurderinger og praksis*. Otta: Tano Aschehoug.
- Amundsen, Marie-Lisbet (2010): «Kvinnelige innsatte og sosial marginalisering». *Spesialpedagogikk* 75 (1):26-37
- (2011): «Kjønnsforskjeller i psykisk helse i norske fengsler». *Norsk Tidsskrift for Helseforskning* 7 (2):3-15
- Andenæs, Johs. (1976): *Statsforfatningen i Norge*. 4. utgave. Oslo: Tanum-Norli.
- Andersen, Synøve N. og Torbjørn Skarðhamar (2013): «Å måle gjentatt kriminalitet – hvem, hva og når?». *Samfunnsspeilet* 27 (3):24-28
- Aubert, Vilhelm (1958): «Legal Justice and Mental Health». *Psychiatry* 21(2):101-113.
- Bakke, Jostein og Tor-Geir Myhrer (2009): *Begjæring om varetekt med restriksjoner – en undersøkelse av praksis*. Oslo: Politihøgskolens skriftserie nr. 3/2009.
- Barneombudet (2010): *Fengslet familie. Erfaringer med å ha en forelder i fengsel*. Oslo: Barneombudet.
- Beetham, David (2013): *The Legitimation of Power*. 2. Utgave. New York: Palgrave Macmillian.
- Bing, Jon (1991): *Personvern i faresonen*. Oslo: Cappelen.
- Bondeson, Ulla (1989): *Prisoners in Prison Societies*. New York: Routledge.
- Brosens, Dorien m.fl. (2015): «Barriers to Participation in Vocational Orientation Programmes Among Prisoners». *Journal of Prison Education and Reentry* 2 (2):8-22.
- Bufdir (Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet) (2018): 'LHBT-ordlista'
<https://www.bufdir.no/lhbt/LHBT_ordlista/#heading11861> [lesedato: 14.05.2018]
- Bukten, Anne m.fl (2016): *Rusmiddelbruk og helsesituasjon blant innsatte i norske fengsel*. Senter for rus- og avhengighetsforskning (SERAF). Rapport 2016:2. Oslo: SERAF.
- CAT (The Committee Against Torture) (2008): *Consideration of reports submitted by states parties under article 19 of the convention*. CAT/C/NOR/CO/5, 5. februar 2008
- (2012): *Concluding observations on the combined sixth and seventh periodic reports of Norway, adopted by the Committee at its forty-ninth session (29 October to 23 November 2012)*. CAT/C/NOR/CO/6-7, 13. desember 2012.
- CCPR (The Human Rights Committee) (2018): *Concluding observations on the seventh periodic report of Norway*. CCPR/C/NOR/CO/7. 122nd session. 12. mars-6. april 2018.

- CEDAW (United Nations Committee on the Elimination of Discrimination Against Women) (2010): *General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*. CEDAW/C/GC/28. 16. desember 2010. New York: CEDAW.
- Christie, Nils (1970): «Modeller for en fengselsorganisasjon». I: Rita Østensen (red): *I stedet for fengsel*. Oslo: Pax.
- (1982): *Pinens begrensning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- CPT (European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment) (2011a): *CPT Standards*. Europarådet: Torturforebyggingskomitéen. Vedtatt 8. mars 2011.
- (2011b): *Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment from 18 to 27 May 2011*. CPT/Inf (2011) 33. Strasbourg, 21. desember 2011.
- Cramer, Victoria (2014): *Forekomst av psykiske lidelser hos domfelte i norske fengsler*. Prosjektrapport 2014-1. Oslo: Oslo universitetssykehus HF Ullevål.
- CRC (The Committee on the Rights of the Child) (2010): *Consideration of reports submitted by States parties under article 44 of the Convention*. CRC/C/NOR/CO/4. 29. januar 2010
- Crenshaw, Kimberle Williams (1989): «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics» *University of Chicago Legal Forum* 1989:139-168
- Dahl, Tove Stang (1985): «Forord» I: Tove Stang Dahl (red.): *Kvinnerett I. Kvinners levekår og livsløp*. Oslo: Universitetsforlaget.
- de Beauvoir, Simone (1949/2000): *Det annet kjønn*. Oslo: Pax forlag.
- Dullum, Jane og Nina Lindbo Hansen (2009): *Fange og student? Et utredningsprosjekt om universitets- og høyskoleutdanning for innsatte i norske fengsler*. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- Egge, Marit (2004): *De skjulte straffede*. Oslo: Redd Barna.
- Eikeland, Ole Johan m.fl. (2013): *Nordmenn i fengsel: Utdanning, arbeid og kompetanse*. Rapport 3/2013. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- (2014): *Innsatte fra Litauen, Polen og Nigeria: Utdanning, arbeid og kompetanse*. Rapport 1/2014. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- (2016): *Norske innsette: Utdanning, arbeid, ønske og planar*. Rapport 2/2016. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.

- Eliassen, Anja (2008): *Indsattes oplevelse af afsoning med fokus på mødres oplevelse af adskillelsen fra deres børn*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og rettssosiologi. Masteroppgave.
- Europarådet (1987): *Europeisk konvensjon om forebyggelse av tortur og umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff*. 26. november 1987, ETS 126. Strasbourg: Europarådet.
- Europarådet (2006). *De europeiske fengselsreglene*. Vedtatt av Europarådets ministerkomité, 11. januar 2006. Rec(2006)2.
- For fangers pårørende (2009): *Utenfor muren – en håndbok for deg som er pårørende*. Oslo: For fangers pårørende.
- Forskrift om statsautoriserte tolker. Forskrift av 6. juni 1997 om bevilling som statsautorisert tolk og tolkeprøven*.
- Fylkesmannen i Hordaland (2015): *Opplæring innan kriminalomsorga: Informasjon om konvertering av skulenettløsning i norske fengsel i 2015 – frå Internett for insatte (IFI) til Desktop for skolen (DFS)*. Brev datert 11. mars 2015. Referanse 2015/3782.
- (2018): ‘Ansvar og organisasjon’ <<http://www.oppikrim.no/no/Toppmenypunkt/Kven-gjer-kva/Ansvar-og-organisasjon/>> [lesedato: 19.02.2018]
- FN (Forente Nasjoner) (2010): *United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)*. A/C.3/65/L.5. New York: FN
- (2015): *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)*. A/Res/70/175. New York: FN
- Foucault, Michel (1977/2014): *Overvåkning og straff. Det moderne fengselets historie*. 3. utgave, 5. opplag. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Friestad, Christine og Inger Lise Skog Hansen (2004): *Levekår blant innsatte*. Rapport nr. 429. Oslo: Forskningsstiftelsen FAFO.
- Fugelli, Per og Jan Helge Solbakk. «Forebyggende selvransakelse». *Tidsskrift for den Norske Lægeforening*. 123 (12):1721-1722.
- Giertsen, Hedda (2012a): «Hvem vil være fange?». I: Hammerlin, Yngve og Berit Johnsen (red). *Festskrift til Inger Marie Fridhov*. Oslo: Kriminalomsorgen.
- (2012b): «Policy on drugs in Norwegian prisons: increased control, answers to poverties and looking for a life after release». *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*. 29 (6):589-604.
- Gröning, Linda m.fl. (2015): *Frihet, forbrytelse og straff. En systematisk framstilling av norsk strafferett*. Foreløpig versjon av del I og II. Bergen: Fagbokforlaget.
- Hammerlin, Yngve (2009a): ‘Straff som virker’ <<https://www.minervanett.no/straff-som-virker/>> [lesedato: 08.03.2018]

- (2009b): Selvmord og selvmordsnærhet i norske fengsler. Selvmordsforebyggende arbeid i fengsel. Håndbok nr. 3/2009. Oslo: Kriminalomsorgens høyskole og utdanningscenter KRUS
- (2015): «Et fengsel er et fengsel, men...» *Psyke & Logos* 36 (1):129-152.
- Hammerlin, Yngve og Tore Rokkan (2012): *Vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgen. Sluttrapport 2004-2010*. Rapport nr. 1/2012. Oslo: Kriminalomsorgens høyskole og utdanningscenter KRUS.
- Hammerslev, Ole og Mikael Rask Madsen (2013): «Introduction» I: Hammerslev og Madsen (red.): *Retts sosiologi: Klassiske og moderne perspektiver*. København: Hans Reitzels Forlag
- Haugen, Marit (2006): *Kvinner i menns fengsel – om kvinners soningsforhold i blandingsfengsel*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og retts sosiologi. Masteroppgave.
- HDIR (Helsedirektoratet) (2012): *Nasjonal faglig retningslinje for utredning, behandling og oppfølging av personer med samtidig ruslidelse og psykisk lidelse – ROP-lidelser*.
- (2013/2016): Helse- og omsorgstjenester til innsatte i fengsel. Veileder IS-1971. Januar 2013, oppdatert desember 2016.
- HDIR og KDI (Helsedirektoratet og Kriminalomsorgsdirektoratet) (2016a): *Rapport om oppfølging av innsatte med psykiske lidelser og/eller rusmiddelproblemer*. Mai 2016. Oslo: HDIR og KDI.
- (2016b): *Veileder rusmestringsenhetene*. Veileder IS-2472. November 2016. Oslo: HDIR og KDI.
- Hellevik, Ottar (1995): *Sosiologisk metode*. Oslo: Universitetsforlaget.
- (2002): *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*. 7. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hellevik, Vårin (2001): *Bruk av isolasjon i norske fengsler*. Stensilserie nr. 84/2001. Oslo: Jussbuss.
- HOD m.fl. (Helse- og omsorgsdepartementet m.fl.) (2005-2009): *Handlingsplan for fysisk aktivitet 2005-2009: Sammen for fysisk aktivitet*.
- Hoel, Sigrid (2013): «Voksenbarnehage» *Elleve kvinnelige innsattes perspektiver på aktivitetsplikten i de tre kvinnefengslene i Norge*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og retts sosiologi. Masteroppgave.
- Holmes, Mary (2007): *What is gender? Sociological Approaches*. London: Sage Publications
- Horn, Thomas (2017): *Fullstendig isolasjon ved risiko for bevisforspillelse. Rettspolitiske vurderinger*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Hydle, Ida (2005): *Konfliktråd i fengsel. Rapport fra et prosjekt 2003/2004*. Skriftserien nr. 115. Kristiansand: Høyskolen i Agder.
- Innjord, Frode (2009): «Forvaltningsretten». I: Kåre Lilleholt (red.): *Knophs oversikt over Norges rett*. 13. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jewkes, Yvonne (2008): «The role of the Internet in the twenty-first-century prison: insecure technologies in secure spaces». I: Aas, Katja Franko m.fl (ed). *Technologies of Insecurity. The surveillance of everyday life*. London: Routledge-Cavendish.
- JD (Justis- og beredskapsdepartementet) (2014): *Kongelig resolusjon av 20. juni 2014. Kunngjøring av Stortingets vedtak 27. mai 2014 om redigert versjon av Grunnloven kapittel E og F som følge av vedtatte grunnlovsforslag om menneskerettigheter*. Oslo: Justisdepartementet.
- (2017-2018) *Proposisjon 1 til Stortinget (2017-2018) for budsjettåret 2018*. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- JURK (Juridisk rådgivning for kvinner) (2005): *Kvinnens soningsforhold. En fengselsundersøkelse gjennomført av Juridisk rådgivning for kvinner JURK*. Oslo: JURK.
- (2018): ‘JURK – Juridisk rådgivning for kvinner’ <<https://jurk.no>> [lesedato: 14.05.2018]
- KDI (Kriminalomsorgsdirektoratet) (2014): *Retningslinjer for bruk av russamtale som alternativ til reaksjon etter straffegjennomføringsloven § 40*. Rundskriv KDI 12/2014. Oslo: KDI.
- (2015): *Likeverdige soningsforhold for kvinner og menn under kriminalomsorgens ansvar*. Oslo: KDI
- (2015-2018): *Strategi for utvikling av kriminalomsorgens arbeidsdrift 2015-2018*. Oslo: KDI.
- (2016a): *Kriminalomsorgens årsrapport for 2016*. Oslo: KDI.
- (2016b): *Vedlegg 2 til årsrapporten for 2016: Statistikk over bruk av isolasjon/utestengelse fra fellesskapet og en vurdering av situasjonen*. Oslo: KDI.
- (2016c): *Kriminalomsorgens årsstatistikk – 2016*. Oslo: KDI.
- (2017): *Strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring 2017-2020*. Oslo: KDI.
- (2018a): ‘Ravneberget fengsel’ <<http://www.kriminalomsorgen.no/ravneberget-fengsel.5031538-242495.html>> [18.05.2018]
- (2018b): ‘Finn fengsel’ <<http://www.kriminalomsorgen.no/finn-fengsel.237612.no.html>> [lesedato: 18.05.2018]
- (2018c): ‘Særregler for besøk i besøksleilighet’ <<http://www.kriminalomsorgen.no/saerregler-for-besoek-i-besoeksleilighet.299396-237613.html>> [lesedato: 02.05.2018]

- (2018d): ‘Arbeidsdrift og aktivitetstilbud’ <<http://www.kriminalomsorgen.no/arbeidsdrift-og-aktivitetstilbud.237884.no.html>> [lesedato: 20.02.2018]
 - (2018e): ‘Rusmestringsenheter’ <<http://www.kriminalomsorgen.no/rusmestringsenheter.253069.no.html>> [lesedato: 24.04.2018]
 - (2018f): ‘Strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring’ <<http://www.kriminalomsorgen.no/strategi-for-kvinner-i-varetekt-og-straffegjennomfoering.6004438-237613.html>> [lesedato: 20.05.2018]
- Knoff, Richard H (1983): «Fengselet i fengselet. Skadevirkning av isolering – i laboratorier og fengsel.» *Tidsskrift for kriminalomsorg* 27 (3):119-123.
- Kristoffersen, Ragnar (1986): *Bagatellenes tyranni*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for sosialantropologi. Hovedoppgave.
- KRUS (Kriminalomsorgens utdanningscenter) (2015): *Utenlandske statsborgere i kriminalomsorgen. Håndbok for ansatte*. Lillestrøm: KRUS.
- (2018): ‘Om Russamtalen’ <<http://russamtalen.no/om-russamtalen/>> [lesedato: 04.05.2018].
- KSF (Kriminalomsorgens sentrale forvaltning) (2012): *Kriminalomsorgens kapaistetsplan med enhetsstruktur for fengsler og friomsorgskontorer*. Lillestrøm: KSF.
- Kvinnesoningsutvalget (1989): *Kvinnens soningsforhold*. Oslo: Justisdepartementet.
- Landheim, Anne m.fl. (2002): «Sammensatte problemer og separate systemer.» *Norsk epidemiologi* 12 (3):309–318.
- Langelid, Torfinn (2016): ‘Velferdsstaten – også for dei innsette’ <<https://utdanningsforskning.no/artikler/velferdsstaten--ogsaa-for-dei-innsette/>> [lesedato: 09.02.2018]
- LDO (Likestillings- og diskrimineringsombudet) (2015): *Sak 14/825*.
- (2017): *Innsatt og utsatt. Rapport om soningsforholdene til utsatte grupper i fengsel*. Oslo: Likestillings- og diskrimineringsombudet.
- Lien, Lise og Terje Olsen (2008): *Like sikkert som snø: arbeidskvalifisering som del av soning*. Bodø: Nordlandsforskning.
- Likestillings- og diskrimineringsloven. Lov av 16. juni 2017 nr. 51 om likestilling og forbud mot diskriminering.*
- Manger, Terje m.fl (2016): *Norske innsette: Utdanningsmotivasjon og hinder for utdanning i fengsel*. Rapport 1/2016. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- Mathiassen, Charlotte (2011): *Perspektiver på kvinders dagligdag i danske fængsler – erfaringer med kvinders og mænds fælles afsoning*. Aarhus: Aarhus Universitet, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Institut for læring.

- Mathiesen, Thomas (1965): *The Defences of the Weak. A sociological study of a Norwegian Correctional institution.* London: Tavistock publications.
- (2007): *Kan fengsel forsvares?* Oslo: Pax forlag.
- (2011): *Retten i samfunnet.* Oslo: Pax forlag.
- Matthews, Jill (1983): *Forgotten Victims: How Prison Affects the Family.* London: NACRO.
- Mendez, Juan (2011): *Interim report of the Special Rapporteur of the Human Rights Council on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.* Uttalelse 5. august 2011. A/66/268. New York: United Nations.
- Menneskerettsloven. Lov nr. 30 av 21. mai 1999 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett.*
- Mjåland, Kristian og Ingrid Rindal Lundeberg (2014): «Penal hybridization: Staff-prisoner relationships in a Norwegian drug rehabilitation unit». I: Henriette Sinding Aasen mfl. (red): *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Mjåland, Kristian (2015): «The paradox of control – An ethnographic analysis of opiate maintenance treatment in a Norwegian prison». *International Journal of Drug Policy.* 26 (8):781-789.
- Moore, Linda og Phil Scranton (2016): «Doing gendered time. The harms of women's incarceration». I: Yvonne Jewkws m.fl. (red): *Handbook on Prisons.* 2. utgave. 549-567. Abingdon: Routledge.
- Morgan, Rod (1999): «Moderate Psychological Pressure: The Scandinavian Way?» *Kritisk Juss* 26 (2): 201-2014.
- NI (Nasjonal institusjon for menneskerettigheter) (2012): *Temarapport. Bruk av isolasjon i fengsel. Norsk lov og praksis i et menneskerettslig perspektiv.* Norsk senter for menneskerettigheter. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Norges domstoler (2018): 'Varetektsfengsling'
<<https://www.domstol.no/no/Straffesak/Sakstyper/Varetektsfengsling/>> [lesedato: 15.04.2018]
- Ot.prp. nr. 5 (2000-2001): *Om lov om gjennomføring av straff mv. (straffegjennomføringsloven).* Oslo: Det kongelige justis- og politidepartement.
- Ot.prp. nr. 90 (2003-2004): *Om lov om straff (straffeloven).* Oslo: Det kongelige justis- og politidepartement.
- Penal Reform International (2018): 'UN Nelson Mandela Rules (revised SMR)'
<<https://www.penalreform.org/priorities/prison-conditions/standard-minimum-rules/>> [lesedato: 03.04.2018].
- Personvernloven. Lov av 14. april 2000 nr. 31 om behandling av personopplysninger.*

- Pratt, John (2008): «Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess. Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism». *British Journal of Criminology* 48 (2):119-137
- Proposisjon 88 L (2012-2013): *Diskrimineringslovgivning (diskrimineringsloven om seksuell orientering, likestillingsloven, diskrimineringsloven om etnisitet, diskriminerings- og tilgjengelighetsloven)*. Oslo: Det kongelige barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet.
- Proposisjon 161 L (2015-2016). *Endringer i barnelova mv. (Likestilt foreldreskap)*. Oslo: Det kongelige barne- og likestillingsdepartementet.
- Retningslinjene til straffegjennomføringsloven og til forskrift om loven. Oppdatert februar 2018.*
- Rettstidende 1977 s. 1207*
- Revolv, Mathias Killengreen (2015): *Innsattes levekår 2014. Før, under og etter soning. Rapport 2015/47*. Oslo: Statistisk sentralbyrå (SSB).
- Rua, Marte (2012): *Hva gjør fengselsleger? En institusjonell etnografi om isolasjon og helse*. Bokserien nr. 1/2012. Oslo: Institutt for kriminologi og retts sosiologi.
- Rundskriv (2006): *Særregler for besøk i besøksleilighet*. Rundskriv 20. januar 2006. Oslo: Kriminalomsorgens sentrale forvaltning
- Rundskriv (2013): *Rammebetingelser for drift av rusmestringsenheter i fengsel. Samarbeid mellom kriminalomsorgen, spesialisthelsetjenesten og kommunehelsetjenesten*. Rundskriv 4. oktober 2013. Oslo: Justisdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet.
- Rundskriv (2015): *Retningslinjer for funksjon som barneansvarlig i kriminalomsorgen*. Rundskriv fra Kriminalomsorgsdirektoratet 23. februar 2015. Oslo: KDI.
- Røthing, Åse og Stine Helena Bang Svendsen (2011): «Sexuality in Norwegian textbooks: constructing and controlling ethnic borders?» *Ethnic and Racial Studies* 34 (11):1953-1973.
- Sandvik, Anne Berit (2003): *Hva passer for kvinner? Undervisning for kvinnelige fanger i fire norske fengsler*. Rapport 1/2003. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland.
- SSB (Statistisk sentralbyrå) (2017a): 'Innsatte, etter fengslingstype, alder, kjønn, statistikkvariabel og år' <<https://data.ssb.no/api/v0/no/table/10530/>> [lesedato: 16.05.2018]
- (2017b): 'Innsatte, etter fengslingstype, hovedlovbruddstype, kjønn, statistikkvariabel og år' <<https://www.ssb.no/statbank/table/10532/tableViewLayout1/?rxid=fcfd796-1a1e-456b-bb6f-c9bbb78090e1>> [lesedato: 16.05.2018]
- (2017c): 'Befolkningens utdanningsnivå' <<https://www.ssb.no/utniv/>> [lesedato: 20.04.2018]

- Skarðhamar, Torbjørn (2002): *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og retts sosiologi. Hovedfagsoppgave.
- Skogen, Jens Christoffer (2014): 'Tidlig debut av rusbruk, rusproblemer og mental helse hos ungdom' <<http://www.forebygging.no/Artikler/2014-2012/Tidlig-debut-av-rusbruk-rusproblemer-og-mental-helse-hos-ungdom/>> [lesedato: 14.03.2018]
- Smith, Peter Scharff (2012): «A critical look at Scandinavian exceptionalism. Welfare state theories, penal populism, and prison conditions in Denmark and Scandinavia.» I: Uglevik og Dullum (red.): *Penal Exceptionalism? Nordic Prison Policy and Practice*. London: Routledge.
- Smith, Peter Scharff m.fl. (2013): «Isolasjon i skandinaviske fengsler. Skandinavisk praksis og etableringen av et skandinavisk isolasjonsnettverk.» *Kritisk Juss* 39 (3-4) s. 170-191.
- SOM (Sivilombudsmannen) (2014): Besøksrapport fra Tromsø fengsel, 10.-12. september 2014. Oslo: Sivilombudsmannen.
- (2015): *Uttalelse*. SOM-2015-103
- (2016a): *Besøksrapport fra Bredtveit fengsel, 15.-16. mars 2016*. Oslo: Sivilombudsmannen.
- (2016b): *Kvinner i fengsel. En temarapport om kvinners soningsforhold i Norge*. Oslo: Sivilombudsmannen.
- (2016c): *Besøksrapport fra Stavanger fengsel, 16.-18. august 2016*. Oslo: Sivilombudsmannen.
- St.meld. nr. 27 (2004-2005): *Om opplæring innenfor kriminalomsorgen. «Enda en vår»*. Oslo: Utdannings- og forskningsdepartementet.
- St.meld. nr. 37 (2007-2008): *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- Straffegjennomføringsforskriften. Forskrift nr. 183 av 22. februar 2002 om straffegjennomføring.*
- Straffegjennomføringsloven. Lov nr. 21 av 18. mai 2001 om gjennomføring av straff mv.*
- Straffeprosessloven. Lov nr. 25 av 22. mai 1981 om rettergangsmåten i straffesaker.*
- Sverdrup, Tone (2009): «Familieretten». I: Kåre Lilleholt (red.): *Knophs oversikt over Norges rett*. 13. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sykes, Gresham M (1958/2007): *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. New Jersey: Princeton University Press.
- Thorsen, Ida (2012): *JURKs fengselsundersøkelse. En kartleggelse av kvinners soningsforhold i 2010/2011*. Rapport nr. 62 (2012). Oslo: JURK.

- Thørrisen, Mikkel (2017): 'Kritisk til isolasjonsomfanget i norske fengler: Isolert i 1,2 millioner timer.' <<http://www.advokatbladet.no/2017/01/kritisk-til-isolasjonsomfanget-i-norske-fengsler-isolert-i-12-millioner-timer/>> [lesedato: 15.04.2018].
- UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) (2004): *Substance abuse treatment and care for women: case studies and lessons learned*. Wien: UNODC.
- (2014): *Handbook on Women and Imprisonment*. 2. utgave. Criminal Justice Handbook Series. Wien: UNODC.
- Utdanning.no (2018): 'Vg1 Teknikk og industriell produksjon' <<https://utdanning.no/utdanning/vgs/TPTIP1---->> [lesedato: 14.02.2018].
- Vegheim, Berit (1995): *Kvinnens møte med straffeapparatet, del II. Det uforutsigbare systemet og det sårbare fellesskapet*. K-serien nr. 1/1995. Oslo: Institutt for kriminologi og retts sosiologi.
- Vold Hansen, Gunnar m.fl. (2013): «Pappa i fengsel – hvordan ivaretas familien?». *Norges barnevern* 90 (4):184-195.
- Ødegård, Einar. «Narkotika- og alkoholproblemer blant innsatte i norske fengsler». *Nordisk alkohol- og narkotikatidsskrift*. 25 (3):169-185.